

Міністерство освіти та науки України
Рівненський державний гуманітарний університет
Психолого-природничий факультет
Кафедра екології, географії та туризму

«До захисту допущено»
Завідувач кафедри

_____ Лико Д.В.
(підпис) (ініціали, прізвище)

“ _____ ” грудня 2021 року

Пояснювальна записка
до кваліфікаційної роботи магістра

зі спеціальності _____ 014 «Середня освіта (Географія)» _____
(код і назва)

на тему: «Система позакласної і позашкільної роботи з географії»

Виконав (-ла): студент (-ка) II курсу, групи МГ-61
(шифр групи)

_____ Лесковець Людмила Петрівна _____
(прізвище, ім'я, по батькові) (підпис)

Керівник кандидат хімічних наук, професор кафедри екології, географії та туризму РДГУ Мартинюк Г.В. _____
(посада, науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали) (підпис)

Рецензент декан факультету географії, історії та туризму міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. акад. С. Дем'янчука, кандидат географічних наук, доцент, Романів Андрій Степанович _____
(посада, науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали) (підпис)

Засвідчую, що кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Студент _____
(підпис)

Оцінка за результатами захисту:

Національна шкала _____

Кількість балів: _____

Оцінка: ЄКТС _____

Рівне – 2021 року
ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПОЗАКЛАСНОЇ ТА ПОЗАШКІЛЬНОЇ РОБОТИ З ГЕОГРАФІЇ	5
1.1. Історія запровадження позакласної роботи з географії	5
1.2. Психолого-педагогічні аспекти позакласної роботи	7
1.3. Особливості позакласної роботи з географії в сучасній школі.....	10
РОЗДІЛ 2. МЕТА І ЗАВДАННЯ ПОЗАКЛАСНОЇ ТА ПОЗАШКІЛЬНОЇ РОБОТИ З ГЕОГРАФІЇ	14
2.1. Зміст позакласної роботи з географії	14
2.2.Форми та методи позакласної роботи з географії	18
2.2.1. Географічні гуртки та товариства.....	20
2.2.2. Факультативні заняття, як засіб розвитку творчих здібностей учнів....	29
2.2.3. Географічні олімпіади та турніри Юних географів.....	32
2.2.4. Тиждень географії в школі	37
2.2.5. Екскурсія як форма організації позакласного виховного процесу.....	43
2.2.6 Туристсько-краєзнавча діяльність, як особливий вид позакласної роботи.....	51
ВИСНОВКИ	54
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ЛІТЕРАТУРИ.....	55
ДОДАТКИ.....	63

ВСТУП

Актуальність дослідження. Самою актуальною педагогічною проблемою на сучасному етапі розвитку української школи є активізація пізнавальної діяльності учнів за умови компетентнісного підходу. Адже від цього залежить ефективність навчання, свідоме й глибоке здобуття знань, розвиток інтересу до навчальної діяльності, самостійність думки тощо. Завдання, визначені Національною доктриною розвитку освіти України у XXI столітті, спрямовані на орієнтацію сучасного вчителя-предметника на впровадження нових педагогічних технологій, які розвивають уміння учнів самостійно вчитися впродовж всього свідомого життя, потребу постійно оволодівати новими знаннями, здатність використовувати здобутті теорії і навички у практику повсякденного життя [1].

Ці завдання реалізуються у школі за час вивчення учнями різних предметів, зокрема географії.

Практика показує – інформаційне навантаження школярів з географії досить велике, що є причиною зниження інтересу до вивчення даного предмету. Втрата інтересу до навчання є наслідком зниження пізнавальної активності учнів. Активізувати пізнавальну активність учнів тільки на уроках є неможливо. Необхідно всіляко підтримувати активність учнів, скеровувати їх на поглиблене вивчення навчальних предметів в позаурочній роботі. Адже, у загальноосвітньому навчальному закладі виховання і навчання є цілісним і єдиним процесом.

Одним із напрямів підвищення ефективності навчання та виховання школярів - здобувачів освіти є органічне поєднання навчальної шкільної, позакласної та позашкільної освіти в освітніх закладах різного типу, до якої вчитель залучає учнів, які виявили бажання поглиблено вивчати певний предмет [2].

Географія, як навчальний предмет, має великі можливості для проведення позакласної роботи, оскільки її зміст тісно пов'язаний з навколишнім світом, з господарською діяльністю людини, перебігом подій в

нашій країні та за її межами. Все це, безперечно, відкриває для позакласної роботи можливість розвивати індивідуальні інтереси дітей, їхні здібності, нахили, розширювати кругозір з географії, формувати стійкі потреби самостійно пізнавати, охороняти і примножувати навколишню природу.

Мета роботи:

Метою даної роботи є висвітлення змісту та теоретичне обґрунтування, а також практичний аналіз різних видів позакласної та позашкільної роботи з географії серед здобувачів середньої освіти.

В ході написання даної роботи потрібно було виконати **наступні завдання:**

1. Розкрити мету і психолого-педагогічні аспекти позакласної роботи з географії;
2. Дослідити і встановити місце позакласної роботи з географії в навчально-виховному процесі;
3. Описати основні принципи та функції організації позакласної та позашкільної роботи з географії;
4. Охарактеризувати основні форми позакласної та позашкільної виховної роботи з географії.

Об'єкт дослідження – навчально-виховна позакласна робота з географії у загальноосвітній школі.

Предмет дослідження – зміст, форми, методи географії як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів основної школи.

Практичне значення поданого дослідження полягає у формулюванні основних видів позакласних та позашкільної занять з географії, керуючись психологічним рівнем учнів з точки зору системного підходу.

Структура роботи Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний об'єм роботи складає 70 сторінок. Список використаних джерел включає 79 найменувань.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПОЗАКЛАСНОЇ ТА ПОЗАШКІЛЬНОЇ РОБОТИ З ГЕОГРАФІЇ

Позакласна робота в загальноосвітніх навчальних закладах є частиною освітнього процесу. Це один із найефективніших шляхів розвитку творчо спрямованої особистості. Саме тому організація роботи різноманітних гуртків, секцій, студій у загальноосвітніх навчальних закладах потребує особливої уваги з боку адміністрації шкіл та управлінь освіти територіальних громад. Результативність позашкільної освіти значною мірою залежить від чіткої, продуманої її організації, планування та координації.

Позакласні заняття створюють умови для залучення та взаємодії їх між собою, що призводить до поглибленого вивчення та покращеного розвитку. У шкільному віці формується науковий світогляд, зростає соціальна активність та інтерес до проблем відносин між людьми, хобі стають універсальними. Великої цінності для молодих людей набуває діалог з сучасниками, однолітками. Діалог для них – невід’ємна частина їхнього життя, інформаційний канал і вид діяльності, в процесі якого відбувається формування індивідуального стилю поведінки учнів [3].

Для більшої ефективності у ході позашкільної роботи з географії потрібно звертати увагу не тільки на психологічні особливості однієї особистості, а і колективу вцілому. За виконання позакласної діяльності у колективі треба також враховувати рівень організаційної, інтелектуальної та емоційної єдності всіх її учасників. Тому для правильного визначення форми позакласної роботи з географії треба чітко володіти інформацією щодо вікових особливостей школярів.

1.1. Історія запровадження позакласної роботи з географії

Важливість позакласної та позашкільної діяльності здавна відома всім і добре визнана [4, 5].

Незважаючи на те, що термін «позакласна діяльність» з’явився лише наприкінці 19 століття, поняття про позашкільну освіту було відомо вже

дуже давно. Так, ще в античні часи існували певні товариства за інтересами (Афіни, Греція, Єгипет). Основною метою яких було всіляке сприяння розвитку освіти. Позакласні заняття з географії проводились у школах України у дореволюційні часи. Циркуляри міністерства освіти забороняли вчителям у вільний від уроків час організовувати гуртки, які мають відношення до навчальних занять. За поведінкою учнів встановлювався суворий нагляд. Учні без дозволу батьків не могли відвідувати громадські місця. Лише у закритих навчальних закладах було легалізовано позакласні заходи. У другій половині в XIX ст. бурхливо розвиваються географічні науки. У 1864 р. Д. Д. Семеновим, створено хрестоматію з географії – «Отечественноеведение», де були підібрані розповіді та нариси мандрівників, письменників, які розкривали і показували життя людей різних частин України [6].

Поширення в ті часи географічної літератури, хрестоматій, довідників дозволило вчителям географії організовувати позакласне читання для учнів, рекомендувати їм для читання найбільш цікаву щодо читання та вивчення географічну літературу. Отже, у дореволюційні часи спостерігалися перші спроби започаткувати позакласну роботу з географії, причому розвивалася лише індивідуальна позакласна робота, переважно колекціонування [7–11].

На початку 20ст. в школах почала поширюватися позашкільна робота. Ухвалена 1918 р. Декларація про «єдині вимоги у трудовій школі» закликала вчителів розгортати дитячу ініціативу, творчість. Для цього рекомендувалося організувати серед школярів гуртки, видавати газети, влаштовувати виставки. У положенні щодо єдиних вимог у трудовій школі на позакласні заходи відводилося дві доби у тиждень на походи, екскурсії, гуртки. Особливо активно розвивалася краєзнавча робота. У 1920-х роках вийшло чимало книжок з методики краєзнавства, проведення екскурсій і їх організації (Р. Р. Шенберга, Б. Є.Райкова). З 1934 р. почав виходити журнал «Географія у шкільництві», який друкував статті щодо проведення різних видів позакласної роботи з предметів [9].

Особливістю 1950-х років є те, що і в цей період простежується прагнення зблизити позакласну роботу з життям. Звертається увага на трудову і політехнічну спрямованість позакласної роботи з предмета. На місце висувуються проблеми практичного, народногосподарського значення: пошуки корисних копалин, проведення фенологічних спостережень [8].

У 50–60-х роках активізується краєзнавча робота з географії. Велике значення приділяється організації географічних майданчиків. Саме тоді з'являються такі форми позакласної роботи, як суспільна географія, клуби географів. Особливий розвиток набуває природоохоронна діяльність (блакитні та зелені патрулі, шкільні лісництва). Для виявлення індивідуальних здібностей учнів почали проводитися олімпіади з географії, активізувалася екскурсійно-туристична робота. У цей час вдосконалюються форми позакласної роботи з географії, більше уваги приділяється самостійній роботі учнів. У цілому позакласна робота з географії має яскраво виражені тенденції посилення теоретичної і практичної спрямованості [5, 9].

В українських школах та університетах позашкільна діяльність була дуже популярною з 1920-х років минулого століття.

1.2. Психолого-педагогічні аспекти позакласної роботи

Успіх вивчення даного предмета залежить не тільки від вибору ефективних методів і форм навчання, а й від організації позакласної роботи з предмета. Досвідчені вчителі знають, що часто-густо інтерес до предмета, вибір професії відбувається за суттєвого впливу позакласної роботи.

Відомо, що добре організована, цікава, різноманітна позакласна робота з предмету – це один із найефективніших засобів пробудження й підтримки в учнів інтересу до географії. Недаремно саме інтерес вважається «золотим ключиком» до формування творчої особистості людини [12, 13].

Саме шкільна географія має величезний потенціал – як змістовий, так і методичний, для розвитку пізнавальних інтересів і здібностей. Позакласна

робота дає можливість залучити до навчального й виховного процесу всіх учнів, враховуючи їх індивідуальність, прагнення до оволодіння знаннями, добровільно без примусу.

Шкільне навчання за програмою, обмежене в часі і тому не враховуються різноманітні інтереси та потреби учнів. Вчитель не завжди в змозі викласти весь обсяг цікавого пізнавального матеріалу [12].

Відомо, що позашкільна діяльність впливає на професійну діяльність, оскільки в процесі діяльності за межами класу, школи учні можуть реалізовувати та втілювати отримані знання та навички під час освітнього процесу в класі. Вчитель при цьому виявляє інтереси учнів, залучає їх до позакласної діяльності, використовуючи при цьому додаткову літературу та надаючи можливість учням на практиці застосувати здобуті знання у своїй діяльності [14].

Позакласна виховна діяльність спрямована на виховання гармонійної особистості та заснована на законах творчості, які передбачають залучення дітей до реальної співтворчості, інтелектуального діалогу, гармонізації спілкування, успіху, можливості почуватися вільно. Позашкільна робота (діяльність) сприяє розвитку незалежного мислення, розробці прийомів співтворчості та інтелектуальної напруги, передбачає експериментування дітей, ігри, гнучке й гармонійне поєднання індивідуальної, групової та колективної діяльності, самостійної та педагогічно скерованої [9, 12].

Головною і визначальною особливістю позакласного навчання, як цілісного педагогічного процесу є те, що дитина не боїться отримати незадовільну оцінку. Спираючись на унікальність і неповторність кожної дитини, педагог має здатність розвивати отримані школярем знання, перетворити їх у соціальний досвід. Завдяки цьому змінюється «навчальний» підхід до дитини, фрагментарність її у вихованні, інтелектуальні перевантаження [3].

Педагогічний процес у позакласній діяльності сприяє формуванню у дітей почуття власної винятковості за час пошуку, створення творчих ідей.

Діяльність педагога в даному процесі має бути органічно пов'язана з діяльністю дітей, їх настроєм, внутрішнім станом. Тому завданням вихователів є побудова навчального процесу, зокрема, діяльності, що виходить за межі навчальних аудиторій, як його компоненту, так що учні були зацікавлені в цьому.

При виборі тематики для позакласної роботи з географії вчитель керується не тільки завданнями цієї роботи і особливостями змісту географії, але і іншими факторами. Освітні і виховні завдання позакласної роботи з географії визначаються загальними цілями і завданнями навчання з предмета. Найважливішим завданням позакласної роботи з географії є формування в учнів рис особистості: взаємодопомоги, дружби, вміння працювати у колективі [15].

Згідно досліджень педагогів, інтерес до навчальної діяльності розвиває у школярів пізнавальні інтереси, які характеризуються прагненням учнів до глибокого пізнання нового в даному предметі, бажання не залишатися на поверхні явища які можна дослідити [2].

Позакласна та позашкільна діяльність з географії пов'язана з роботою в певному шкільному колективі школярів. Спільна робота, пізнання важливості і цінності власної праці та особистої діяльності та праці своїх товаришів, виховує в учнів дисциплінованість, товариствність, а також взаємодопомогу [16, 17]. Позакласна робота є складовою частиною навчально – виховної роботи школи. Головною метою якої є направлення самодіяльності і активності учнів на підвищення її культурного рівня, на розвиток здібностей, розширення кругозору та поглиблення знань, на засвоєння корисних вмінь і навичок та організація дозвілля, розумних розваг учнів.

Значення позакласної роботи у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи безперервно зростає, оскільки така діяльність сприяє тіснішому взаємозв'язку, отриманих теоретичних знань з життям та практичною діяльністю; формує професійні інтереси учнів, і в кінцевому

рахунку приводить до свідомого вибору майбутньої професії наших школярів. Реалізація поглибленого підходу до вивчення науки через різноманітні форми позакласної роботи дозволить розвинути творчі здібності учнів з урахуванням їх індивідуальних особливостей, виробити стійкий інтерес до поповнення знаннями, прагнення працювати, навчити учнів самостійно користуватися різними джерелами інформації [18].

Тому значення позакласної роботи зводиться не тільки до розширення кругозору школярів і поглибленню знань з предмета, підготовки їх до майбутньої професійної діяльності, але і відіграє велику роль у становленні таких особистісних якостей, як самостійність, цілеспрямованість, вміння організувати свою діяльність [19, 20].

1.3. Особливості позакласної роботи з географії в сучасній школі

Особливістю позакласної роботи з географії є здійснення міжпредметних зв'язків з різними шкільними предметами: біологією, історією, фізикою, хімією, літературою та іншими науками. Реалізація міжпредметних зв'язків у позакласній роботі приводить до інтеграції і цілісності, комплексності в змісті й організаційних формах, що дозволяють висловити загальне в цілях всебічного розвитку особистості. Інтеграція форм і засобів у позакласній роботі на базі великих заходів, вирішує не одне, а кілька виховних завдань, дозволяє формувати в учнів узагальнені світоглядні ідеї. Крім того, реалізація міжпредметних зв'язків на рівні діяльності дозволяє більш успішно вирішувати завдання формування загальнонавчальних умінь, озброювати школярів знанням способів дій, що значно підвищує їх самостійність [15].

Частка самостійної роботи учнів на позакласних заняттях повинна бути значною, але, щоб не перетворити позакласну роботу в подобу і продовження уроків, треба дбати про різноманітність форм і методів організації цих занять.

В позакласній роботі з географії важливо дотримуватися таких педагогічних вимог:

1. Суспільно-корисна, професійна, екологічна, краєзнавча спрямованість;
2. Сучасність змісту та форм позакласної роботи;
3. Врахування вікових та індивідуальних особливостей інтересів учнів;
4. Поєднання педагогічного керівництва з самостійністю і добровільністю учнів;
5. Системність, безперервний розвиток позакласної роботи в школі [12, 13].

Суспільно-корисна спрямованість позакласної роботи з географії вимагає від учителя дотримання тактичної поведінки, поєднання вчительського керівництва з дитячим самоврядуванням. Це забезпечує врахування особистих інтересів та зацікавленості школярів. Суспільно-корисна спрямованість полягає у проведенні учнями найпростіших наукових досліджень, плануванні та постановці дослідів і експериментів, проведенні природоохоронних заходів. Проте плануючи основні види наукової, навчальної та суспільної діяльності потрібно враховувати ініціативу та бажання самих учнів. Вчителеві не потрібно нав'язувати свої форми з основних видів діяльності [21, 22].

Професійна спрямованість учнів на свідомий вибір професії є найважливішою частиною позакласної та позашкільної роботи з географії. Професійна орієнтація учнів на майбутню професію – поєднання здібностей, бажання та схильності до якогось процесу діяльності особистості з інтересами суспільства. Знайомство з новими професіями здійснюється під час лекцій, бесід, виступів фахівців, доповідей учнів, диспутів, читання та обговорення літератури.

Важливе місце в професійній орієнтації учнів відводиться географічним гурткам, факультативам, курсам за вибором. Їх робота щодо профорієнтації повинна мати дослідну, навчальну спрямованість.

Ефективною формою профорієнтації в позакласній роботі з географії є проведення конференцій, присвячених різним професіям; організація тематичного лекторію, зустрічі з «цікавими людьми».

У кабінеті географії з цією метою оформляють спеціальні куточки або вітрини, в яких розміщені матеріали, що знайомлять учнів з професіями, які тісно переплітаються з географією або професіями де необхідні географічні знання та вміння.

З особливостей змісту сучасної географії впливає одна з вимог до позакласної роботи, як екологічна спрямованість, яка пов'язана з формуванням відповідального ставлення учнів до природи, яке будується на основі знань про цілісність природи, взаємозалежності і взаємозумовленості компонентів природи; формуванням елементарних навичок поведінки в природі, вміння оцінювати результати впливу діяльності людини на навколишнє середовище [21].

Розкриття взаємозв'язків людини і природи розглядається в позакласній роботі з географії на глобальному, регіональному та місцевому (локальному) рівнях. Найважливішим вимогою позакласної роботи з географії є сучасність її змісту та форм. Позакласна робота з предмету повинна відображати все нове: і виробничі досягнення в рідному краї, і нові напрями в розвитку економіки [22]. Для успіху позакласної роботи важливу роль відіграє ерудиція і інтереси вчителя.

Наступна вимога до організації позакласної роботи з географії – поєднання педагогічного керівництва з самостійністю і добровільністю учнів. Ця вимога пов'язана з диференційованим підходом до учнів, суспільно-корисною спрямованістю позакласної роботи з географії і є похідним від них. Необхідно, щоб основою залучення учнів у позакласну роботу з географії був не епізодичний інтерес, а пізнавальні намагання та прагнення школярів. Тому організувати і проводити позакласні заходи слід таким чином, щоб вони задовольняли допитливість, враховували інтерес учнів,

вимагали прояви їх вольових якостей. Це підводить учнів до добровільного участі в позакласній роботі з географії.

Однією з вимог до організації позакласної роботи з географії є системність. Системність забезпечується плануванням позакласної роботи з географії, наступністю форм змісту і методів її організації, традиціями школи. Проведення позакласної роботи з географії повинно враховувати вимогу безперервного розвитку позакласної роботи з географії. Наприклад, гурткова діяльність молодших школярів переростає в факультативні заняття або роботу клубів у старших класах [23, 24].

Розвиток позакласної роботи з географії вимагає від вчителя постійної творчості, переходу від простих форм занять до більш складних. В основі системності та розвитку позакласної роботи лежить знання вчителем учнів, вибір завдань, посильних для кожного конкретного колективу, врахування вікових та індивідуальних особливостей, схильностей та інтересів школярів. Дотримання всіх зазначених вище вимог до організації та проведення позакласної роботи сприяє створенню системи позакласної роботи [23–27].

РОЗДІЛ 2. Мета і завдання позакласної та позашкільної роботи з географії

2.1. Зміст позакласної роботи з географії

З прийняттям у вересні 2017 року Закону України «Про освіту» в освітньому просторі України відбуваються суттєві перетворення, зазнає змін також позашкільна та позакласна освіта, що спрямована на розвиток здібностей та обдарувань вихованців, учнів і слухачів, задоволення їх інтересів, духовних запитів і потреб у свідомому професійному визначенні.

Успіх навчання багато в чому залежить не тільки від вибору ефективних методів і форм навчання в класі на уроці, а й від організації позакласної та позашкільної роботи з певного предмета. Досвідчені вчителі знають, що дуже часто інтерес до предмету, вибір професії відбувається за впливу позакласної роботи.

Сьогодні діяльність позашкільних закладів освіти вимагає суттєвої модернізації (удосконалення, перетворення) процесу надання знань, формування вмінь і навичок серед учнів, здобувачів середньої освіти. Поставлені завдання перед освітою реалізуються творчими об'єднаннями, гуртками, клубами, які функціонують у закладах освіти та поза їх межами. Позакласна робота будується порівняно з уроками на іншому географічному матеріалі, проводиться в інших організаційних формах, в інший час і більшою мірою ґрунтується на самостійності учнів [20, 22].

Географія є тим навчальним предметом, де важливу роль у процесі навчання учнів відіграє позакласна та позашкільна робота. Вивчення учнями географії поза рамками навчального плану і вимог шкільної програми суттєво відрізняється від уроку, як основної форми організації процесу навчання з географії.

Результати творчих пошуків учителів географії допомогли накопичити багатий досвід з позакласної роботи. Географія та географічні знання розглядаються та вивчаються здобувачами освіти - школярами у різних

формах та подаються в багатьох аспектах. А вимога забезпечення різнобічного та гармонійного розвитку школярів – відповідає основній ідеї виховання, що поєднує в собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість.

У своїй праці «Методиці викладання економічної географії» (1960р.) М.М. Баранський підкреслює, що поле географії винятково широке і навіть, прямо – таки, неосяжне. «Шматочок цього поля, охопленні програмою, безмежно малий. І налічені програмою межі далеко не так твердо визначені». Отже, треба, щоб позакласна робота з географії не дублювала шкільну програму, а розширювала її, стимулювала інтерес учнів до науки, сприяла вихованню учнів [23].

Зміст позашкільної роботи з географії – це сукупність та багатоманітність пізнавальної, виховної та практичної діяльності при вивченні географії відповідних груп учнів за певного керівництва старших наставників – вчителів.

У змісті позакласної роботи можна виділити два основних напрями:

- 1) поглиблення основних питань змісту шкільного курсу, що викликають велику зацікавленість у школярів і мають велике освітньо-виховне значення;
- 2) формування умінь і навичок дослідницького характеру за проведення практичних робіт на місцевості, при роботі з різними джерелами інформації в класі, при використанні приладів, а також нових інформаційних технологій.

Слід зазначити, що в обох напрямках широко використовується красномовний матеріал, розвиваються вміння школярів самостійно здобувати знання, застосовувати їх на практиці.

Тому *основна мета* позакласного навчання;

- це забезпечення всебічного та гармонійного розвитку школярів, що охоплює основні завдання, зміст, форми та методи позашкільної їх діяльності;
- доповнення навчальних планів, надання учням можливості використовувати та ділитися навичками, які вони отримали в класі

неформально, поза класом, в процесі спілкування з іншими учасниками навчального процесу;

– формування в учнів навичок самостійної, творчої діяльності з географії у позаурочні, години [18].

Щодо навчальної мети позакласної роботи, то вона полягає в розширенні географічного світогляду і поглибленні знань в галузі географічної науки, а також інших природничих наук (хімії, фізики, біології), удосконаленні загальнонавчальних і спеціальних для географії вмінь і навичок учнів. Таким чином, зміст позаурочної і позакласної роботи повинен розширювати і поглиблювати зміст навчальної програми з географії [23].

Освітні та виховні завдання позакласної роботи з географії визначаються загальними цілями і основними завданнями навчання з даного предмета. Найважливішим завданням позакласної роботи з географії є збагачення школярів новими, цікавими фактами, поняттями, що відображають різні сторони життя природи і суспільства, посилення їхнього інтересу до географічної науки, а також формування в учнів рис особистості: взаємодопомоги, дружби, вміння працювати в колективі та ін.

Крім вказаних завдань, учні в процесі позакласної та позашкільної роботи з географії повинні:

- вивчити основні наукові методи, що застосовують у наукових географічних дослідженнях;
- закріпити дослідницькі навички організації географічних досліджень;
- вивчити принципи, методи, засоби інформаційного пошуку, планування наукових спостережень і експериментів в позакласній роботі;
- удосконалити вміння самостійно поповнювати свої знання з різних джерел інформації;
- вміти графічно та у вигляді таблиць та діаграм відображати та опрацьовувати статистичні та експериментальні дані, складати плани і карти схеми походів, орієнтуватися на карті;

- творчо аналізувати результати наукової та виробничої роботи;
- самостійно знаходити шляхи її удосконалення та вміти інформативно та обґрунтовано оформити їх у відповідних інформаційних джерелах [2, 3].

Розвиток пізнавального інтересу до географії на основі позакласної роботи забезпечується шляхом зацікавленості до оволодіння географічними знаннями, знайомством з найважливішими досягненнями науки, походами, екскурсіями в природу, а також на виробництво [15, 20].

Позакласна робота з географії тісно взаємопов'язана і з шкільною діяльністю, тобто з уроками.

Методика позашкільної роботи з географії визначає, яку саме роботу, і в якому обсязі її можуть виконати учні, об'єднані в такі неформальні групи за інтересами. Позакласна діяльність з географії базується на добровільності, зацікавленості та бажанні деяких учнів виконувати певні завдання, тому вона не обов'язкова для всіх учнів класу. Даний вид навчальної роботи дає можливість розвивати індивідуальні інтереси та запити дітей, їхні здібності, нахили, розширювати творчий та науковий кругозір з географії, формувати стійкі потреби самостійно пізнавати, досліджувати, вивчати та охороняти і примножувати навколишню природу [21, 23].

Щоб учні мали глибокі системні знання з географії, учитель спершу має зацікавити їх своїм предметом. Для цього він повинен оволодіти різними методами і методичними прийомами, опанувати наявну систему засобів навчання, мати уявлення про особливості сучасних форм навчання, творчо застосовувати передові педагогічні технології.

Позаурочна і позакласна робота з географії відрізняється від урочної метою, змістом, організаційними формами і методикою її проведення. Вона визначається програмою з географії і є обов'язковою для кожного учня. Ця робота спрямована на оволодіння учнями фактичним матеріалом, який використовують на наступних уроках, а також на закріплення, розширення, поглиблення і застосування певної частини змісту після її вивчення.

На позаурочних заняттях школярі мають змогу удосконалити свої вміння працювати з різними джерелами інформації: науково – популярною географічною літературою, періодичною пресою, державними документами, Інтернет джерелами. Проводячи пошук інформації, учні вдосконалюють свої вміння працювати з книгою, виділяти основну думку, відбирати факти для підтвердження теоретичних положень, складати плани і конспекти за текстом.

На екскурсіях і в походах вони закріплюють деякі дослідницькі методи географічної науки: вчать спостерігати, збирати та оформляти колекції гірських порід і мінералів, графічно відобразити статистичні дані і т.д., складати плани і карти схеми походів, орієнтуватися на карті.

За час підготовки і проведення конкурсів, вікторин, заочних подорожей, брейн-рингів, ранків, вечорів, зустрічей формується в учнів самостійність, творчість, географічне мислення, пізнавальний інтерес, відбувається виховання найрізноманітніших рис особистості та здійснюється профорієнтаційна робота.

Отже, позаурочна робота з географії відрізняється від позакласної різноманітністю форм та методів проведення, а саме: гуртки, позакласні читання, географічні конференції, ранки і вечори, конкурси, вікторини, екскурсії, походи, олімпіади, випуск рукописних видань (газет, альбомів, календарів знаменних дат) [23–25].

2.2. Форми та методи позакласної роботи з географії

Форми позакласної роботи з географії залежно від цілей та змісту навчання можуть бути різними. Важливо, щоб будь яка форма або поєднання різних форм організації позашкільної та позакласної роботи з географії в повній мірі розкривала всебічний розвиток пізнавальних здібностей учнів. Все це підвищує інтерес до вивчення географії, розвиває творчість учнів.

Форми позакласної роботи можна класифікувати за різними принципами та ознаками, а саме:

- 1) від кількості учасників навчально-виховного позашкільного процесу;
- 2) від періодичності проведених занять.

Залежно від кількості учнів, які беруть участь в навчанні виділяють фронтальну, групову та індивідуальну форми позакласної роботи [22, 24].

Позакласна та позашкільна робота з географії може бути *систематичною* і, як правило, триває не один навчальний рік. Такі форми позашкільної роботи розраховані на поглиблену, досить тривалу роботу зі постійним або тимчасовим складом учнів, кількість яких може бути різною.

Епізодична форма позашкільної роботи включає олімпіади, турніри, тижні географії, вечори, конференції, диспути, екскурсії, походи. Аналогічно до систематичної форми позашкільної навчальної діяльності, в епізодичній позакласній роботі можна виділити масову, групову та індивідуальну форми роботи, які перебувають в тісному взаємозв'язку.

Масова форма позакласної навчальної роботи використовується за проведення екскурсій, тижнів географії, олімпіад, турнірів, конкурсів, тематичні вечори, науково-практичні конференції, зустрічі з ученими, природослідниками [25, 26].

Групові форми роботи охоплюють окремі невеликі групи школярів, які дозволяють проявити активність кожному учаснику даної групи.

Масові заходи з географії перш за все охоплюють велику кількість учнів. Такі заходи можуть бути приурочені до певної події географічного чи екологічного змісту та відбуватись в межах одного чи кількох навчальних закладів або в межах цілої держави. Наприклад, до такої масової діяльності можна залучати учнів в рамках проведення Міжнародного Дня туриста (27 вересня), Міжнародного метеорологічного дня (23 березня), Маршу парків і Дня Землі (22 квітня), Міжнародного Дня енергозбереження (11 листопада) тощо [27, 28].

Індивідуальна позакласна робота з географії суттєво відрізняється від групової. Це може бути підготовка якогось повідомлення, виготовлення проекту, презентації, участь в конкурсі, олімпіаді. Така робота може бути як виконавчого, так і дослідницького характеру [28].

Методи організації діяльності учнів у позакласній роботі багато в чому збігаються з методами організації діяльності учнів на уроці, оскільки вибір їх визначено специфікою досліджуваного матеріалу – новими сучасними знаннями з географії. Найбільш ефективними методами оволодіння географічними знаннями є спостереження, робота з атласами та картами, статистичним матеріалом, Інтернет ресурсами. При роботі з будь якими джерелами географічної інформації потрібно враховувати ступінь індивідуальності, самостійності та творчості учнів [28, 29].

Серед відомих форм позакласної та позашкільної роботи з географії можна виділити: гурток, секція, географічний або туристично-краєзнавчий клуб, дитяче та підліткове географічне товариство, а також багаточисельні географічні вечори, диспути, конференції, екскурсії, туристичні походи, шкільні географічні експедиції. Серед основних форм позаурочної і позакласної роботи виділяють: гуртки, товариства, клуби, факультативи, асоціації самодіяльних об'єднань, географічні вечори [6, 9, 12].

2.2.1. Географічні гуртки та товариства

Сучасна освіта характеризується практичною спрямованістю, що передбачає розширення можливостей для творчої самореалізації особистості. Однією з поширених форм групової позаурочної роботи з географії є шкільний гурток, який об'єднує певну кількість учнів різної вікової категорії, враховує їх спільні інтереси щодо вивчення даної природничої науки. Теоретичні та методичні особливості гурткової роботи розроблені у працях Коперніка С. Г. [17], Суторміної Л. І. [30], Топузова О. М., Самойленка В. М.,

Вішнікіної Л. П. [19] та інших. Зазвичай, гуртки мають різні назви «Цікава географія», «Природа України», «Рідний край», «Глобус».

Згідно класичного визначення географічний гурток – група учнів, невелике товариство, поєднане спільним інтересом до якоїсь проблеми відповідно здібностям та віку школярів [31, 32].

За своєю сутністю географічний гурток – це специфічна спільність дітей та учнівської молоді, яка ґрунтується насамперед на добровільності, спільності інтересів, спрямованості на певний вид навчальної та практичної діяльності; середовище, де забезпечуються умови інтелектуального, духовного і фізичного розвитку дітей, реалізація їхнього творчого потенціалу в галузі позашкільної освіти і виховання та створюються комфортні умови соціальної адаптації до умов реального життя. Функціонування гуртка з географії спрямоване на формування позитивної мотивації до пізнання навколишнього світу, на розширення географічних знань та на піднесення їх творчої активності, самостійності, формують пізнавальні інтереси учнів, дають можливість системно поглиблювати вивчення особливо цікавих тем для учнів [32].

Робота гуртка базується на теоретичних знаннях, які школярі отримали на уроках, та сприяє професійному самовизначенню особистості, забезпечуючи необхідне виховання [31].

За проведення гурткових занять вчитель має можливість проводити індивідуальну роботу з учнями, розвивати їх творчі здібності, орієнтувати на свідомий вибір професії, пов'язаний із географією.

У сучасній методичній літературі виділяють такі географічних гуртки за їх змістом [16,32]:

- 1) Цікаві гуртки, основним завданням яких є залучення учнів до вивчення географії, дослідження окремих тем, проблем, завдань з географії. Даний гурток сприяє розвитку так званого «поверхневого» інтересу до вивчення окремих питань з географії, без їх поглибленого вивчення. Така діяльність

дає змогу вчителю мотивувати і скеровувати школярів на подальше ґрунтовне дослідження географічних проблем;

2) гурток, що передбачає поглиблене вивчення програмного матеріалу. Завданням таких гуртків є вдосконалення певного виду знань, які учні вже отримали на уроці за вивчення програмного матеріалу. Роботу такого гуртка потрібно планувати таким чином, що учні не втратили інтерес до вивчення географії. Під час організації занять необхідно використовувати елементи зацікавленості: змагання, вікторини, подорожі, екскурсії. Так, за вивчення загальної географії (шостий клас) можна організувати гурток «Географія рідного краю», що передбачає взаємозв'язок урочної та гурткової краєзнавчої роботи;

3) гурток практичного спрямування базується на виконанні практичних завдань, які можуть бути основані на різних компонентах вивчення шкільної географії, наприклад метеорологічних, картографічних тощо. Дана діяльність забезпечує розвиток практичних умінь і навичок учнів та стимулює їх пізнавальні інтереси і самостійність;

4) спеціалізований гурток передбачає ґрунтовне освоєння учнями тих проблем, до яких вони виявили особливий інтерес. Прикладом можуть бути дослідження етнографічної, екологічної, економічної спрямованості тощо. Участь у такому гуртку сприяє поглибленому й комплексному вивченню учнями відповідних вузьких розділів географії [19, 30].

Організувати географічний гурток можна об'єднавши школярів різного віку, проте найбільш прийнято залучати до роботи географічного гуртка учнів середньої ланки.

Зміст роботи географічного гуртка залежить від вікових та індивідуальних особливостей школярів. Його організація розпочинається з виявлення інтересів, рівня підготовки, інтелектуальних умінь учнів. З цією метою проводиться відповідне анкетування. Оптимальний варіант учасників гуртка становить 15 – 20 осіб [19]. При наявності 18– 25 учнів такий гурток поділяють на секції з кількістю школярів не більше десяти [30]. План роботи

гуртка охоплює півріччя або навчальний рік. Його розробляє вчитель спільно з активом учнів, після чого слідує його обговорення і затвердження на першому засіданні гуртка. Відповідні заняття проводяться 1–2 рази на місяць у дні, встановлені адміністрацією школи, та завершуються звітним засіданням гуртківців наприкінці навчального року [19].

Організація навчально-виховного процесу у гуртку вимагає творчості від керівника, зокрема: креативного мислення, інтуїції, схильності до педагогічних інновацій тощо. Вчитель повинен своєчасно виявляти здібності учнів, концентрувати увагу на їх розвитку, не допустивши їх згасання у гуртку на початковому етапі вивчення географії. Велику дидактичну значимість має пошукова робота гуртківців, що ґрунтується на краєзнавчому принципі навчання.

Педагогічний досвід свідчить, що ефективність роботи географічного гуртка зростає за поєднання теоретичного (семінари, заняття на базі музею, зустрічі зі спеціалістами тощо) та туристського (екскурсії, походи, подорожі тощо) напрямів діяльності. Зокрема, теоретичні форми роботи забезпечують відповідну базу знань для навчальних досліджень, а туристська діяльність створює умови для наближення змісту вивчаючих тем до реального життя.

Методика проведення навчальних занять з школярами-гуртківцями передбачає використання різних дидактичних інструментів, включаючи проблемні завдання, нестандартні підходи, що поступово ускладнюються з набуттям досвіду учнями. В таких випадках учитель поєднує групову та індивідуальну роботу школярів, даючи змогу кожній дитині реалізувати власний інтелектуальний потенціал. Важливу роль у роботі гуртка має атмосфера комфортності, доброзичливості, довіри та позитивного настрою. Функціонування географічного гуртка забезпечує формування особистості, для якої властива потреба у творчості, що виявляється у бажанні й інтересі до навчальних досліджень, у мотиваційній спрямованості до нових відкриттів [32].

Вивчення географії тісно пов'язане із картами, що є унікальним і універсальним джерелом знань. Тому на сучасному етапі розвитку географічної науки гостро стоїть питання щодо використання географічних карт не тільки на уроках географії, але і в позакласній діяльності. Використання географічних карт дозволяє не тільки підвищити ефективність навчання учнів, але і сприяє розвитку їх пізнавальної активності просторового уявлення та мислення, формування самостійної роботи школярів [33].

Аналізуючи сучасну навчально - методичну літературу можна прийти до висновку, що географічних гуртків, які поглиблено вивчали б географічні карти на жаль досить мало. Тому хочеться відзначити програму географічного гуртка «Карта – мова географії». Автор програми Зелізко В.С. – вчитель географії Неполоковецького ЗНЗ I-III ступенів Чернівецької області [34]. Дана програма розрахована на 35 годин. В ній передбачено поєднання різних рівнів поглибленого вивчення географічної карти. Ця програма складається з 5 розділів. В перших розділах – розкрито історію виникнення та розвитку картографічних знань. В інших – поряд з навчальним матеріалом подані практичні завдання для закріплення отриманих знань. В кінці кожного розділу заплановано провести підсумкове заняття на якому учні матимуть змогу виразити отримані знання у вигляді проєктів різного напрямку, що були підготовлені за цей період. Прикладом можуть бути дослідницькі, ігрові, інформаційні, практичні та інші проєкти [34].

Недостатня кількість навчального часу, що виділена програмою на вивчення географії, не може задовольнити потреби школярів у географічних знаннях. Для глибшого засвоєння матеріалу і прищеплення практичних умінь і навичок велике значення мають спостереження і практичні вправи на шкільному географічному майданчику під час занять учнів в географічному гуртку. Головна мета роботи на географічному майданчику – навчити учнів користуватися приладами, фіксувати дані спостережень, їх аналізувати, встановлювати закономірності між ними і робити висновки.

Зважаючи на це, в Рівненській загальноосвітньої школі I – III ступенів № 18 організований і успішно функціонує гурток «Краєзнавчі дослідження на шкільному географічному майданчику» (автор Чернуха В.А). Головна мета роботи такого гуртка – на географічному майданчику навчити учнів користуватися приладами, фіксувати, аналізувати дані спостережень, встановлювати закономірності між ними і робити висновки [35, 36].

Пропонована програма дослідно-експериментального напрямку позашкільної освіти (історико-географічне відділення). Вона охоплює дев'ять розділів, розрахована на 144 годин (4 години на тиждень, 1 рік навчання), для учнів 6(7) класів, представлена як теоретичною (30 годин), так і практичною (114 годин) частинами. Тема «Рослинність території школи (збір, створення гербарію)» пропонується учням для самостійного опрацювання. Роботу в географічному гуртку, в межах кожного розділу програми, пропонується проводити в три етапи:

- 1) Підготовчий (вивчення, повторення необхідного навчального матеріалу, знайомство з довідковою літературою, складання плану для вирішення поставленого завдання).
- 2) Дослідницький (проведення досліджень за наміченим планом, фіксація результатів спостережень).
- 3) Завершальний: а) опрацювання зібраних матеріалів (складання графіків, схем, таблиць, планів); б) складання шкільних проектів з інформаційними додатками і їх захист (в кінці навчального року).

Дослідницька робота учнів на місцевості розширює їх кругозір, прищеплює інтерес до предмету і до науки в цілому, розвиває спостережливість, допитливість, формує вміння працювати самостійно та використовувати набуті знання на практиці. Адже, одним із напрямків підвищення ефективності навчально-виховного процесу з географії є формування загальнонавчальних умінь і компетенцій учнів під час досліджень краєзнавчих матеріалів [35].

Цікавою формою позакласної роботи є різноманітні товариства Товариство – самодіяльна організація учнів, яка поглиблено вивчає природничо-географічні науки, а також є важливою ланкою профорієнтаційної роботи в школі. Наприклад, товариство любителів географії, краєзнавче, екологічне, біологічне товариство та ін. Заняття в товариствах, аналогічно до гурткових занять мають одні і ті ж: поглиблення і поширення географічних знань, формування і розвиток пізнавальних інтересів до предмету, вибір професії у майбутньому [23].

Власне географічне товариство – це дитячий осередок Українського географічного товариства, яке ставить перед собою мету пропаганди наукових географічних знань як серед школярів, так і серед жителів селища, міста, вулиці або мікрорайону школи. В основі роботи шкільного географічного товариства – лекційна, пошукова, та дослідницька діяльність. Товариство об'єднує учнів, закоханих у географічну науку, що намагаються передати набуті знання іншим. Пошукова діяльність включає роботу з архівними матеріалами, фотографіями, науково-популярною літературою, аналіз періодичної преси з географічних питань, роботу з картами, малюнками, художньою літературою. Результати своїх досліджень члени географічного товариства узагальнюють у доповідях, науково-дослідницьких рефератах, а потім пропагують їх серед учнів школи на уроках, конференціях. Ці роботи захищаються на конкурсах Малої академії наук, публікуються у дитячих, а іноді й спеціальних журналах та збірниках. Керівниками шкільного географічного товариства можуть бути не тільки вчителі школи, але й науковці регіональних географічних установ. Зрозуміло, що створення шкільного товариства можливе у місцях, де є наукові географічні установи та науковці-ентузіасти, які б допомогли педагогічному колективу школи у створенні та функціонуванні такої форми позакласної роботи з географії [37].

Досить відомим в Україні є Природничо-географічне товариство імені В.І.Вернадського при Витачівській гімназії Обухівського району Київської

області. Воно було організоване в жовтні 2013 року і присвячене 150 річчю від дня народження всесвітньо відомого українського науковця і мислителя Володимира Івановича Вернадського. За неоціненний вклад в розвиток української науки учасники товариства вирішили назвати його в честь В.І.Вернадського, та оголосили його довічним почесним президентом товариства, увіковічивши його заслуги перед Україною та українським народом.

Метою Природничо-географічне товариство імені В.І.Вернадського є реалізація навчальних досягнень учнів на практиці з шкільних предметів, що входять до природничого циклу дисциплін (біологія, географія, хімія, природознавство та основи здоров'я). Крім того завданнями товариства є розвиток інтегрованих міжпредметних зв'язків з гуманітарними (історія, філологія) та точними (фізика, математика, інформатика) дисциплінами. Учасниками товариства є всі бажаючі, а участь учнів в ньому є добровільною. Статутом товариства передбачена участь старших класів (5-8 класи, однак для проведення шкільних заходів залучаються і учні молодших класів. В складі товариства діє чотири наукових відділи:

- 1) відділ географії та краєзнавства;
- 2) відділ біології та екології;
- 3) відділ фізики та астрономії;
- 4) відділ хімії.

Основними завданнями даного товариства є:

- організація проведення екологічних акцій із широким залученням шкільної учнівської молоді;
- збереження чистоти та всебічне сприяння збільшенню зелених насаджень в рідній місцевості;
- проведення практичних семінарів, практикумів та конференцій серед учнів школи, які зможуть отримані знання реалізувати на практиці;

- сприяння обороні України в умовах проведення АТО на Сході України із застосуванням знань природничих наук (військова топографія, картографія, екстремальний туризм, медична підготовка та основи здоров'я, тощо);
- участь у всеукраїнських тематичних конкурсах та етапах захисту наукових робіт МАН;
- проведення всебічної краєзнавчої роботи з дослідження природи, історії та відродження культурних традицій тисячолітнього Витачева, та популяризація зеленого сільського туризму в рідній місцевості.
- вироблення екологічної культури серед учнівської молоді;
- інтеграція патріотичного та екологічного виховання в підростаючого покоління через призму формування любові та поваги до навколишнього середовища.
- популяризація природничих наук (географії, хімії, фізики, біології та екології) серед учнівської молоді, сприяння талановитим учасникам товариства [38].

Поєднавши урочну, позаурочну, позашкільну роботу, в якій зустрічаються географічні аспекти можна створити шкільні географічні товариства, клуби в яких можна розвивати життєві інтереси учнів, залучати дітей різних вікових груп до вивчення географії, що дає можливість учням брати на себе відповідальність за наслідки власної діяльності. Результатом роботи товариства є використання виховного потенціалу географії та краєзнавства, створення умов для розширення знань учнів, завдяки джерелам географічної інформації, учитель має можливість коригувати здібності дітей у географічній діяльності і впроваджувати допрофільну і профільну підготовку учнів [38].

2.2.2. Факультативні заняття, як засіб розвитку творчих здібностей учнів

На сучасному етапі розвитку освіти все більше і більше батьків прагнуть, щоб їхні діти в школі вивчали як можна більше і отримували максимально повну освіту. Саме для цієї мети були створені факультативи. Сучасні факультативи – особлива організаційна форма навчання та виховання, яка відрізняється як від уроку, так і від позакласної роботи.

Згідно [39] факультативний курс – навчальний курс, зміст якого безпосередньо не пов'язаний із загальнообов'язковим навчальним змістом, який обирається для розширення свого загального кругозору, прилучення до нових сфер знання і людської діяльності.

Призначення (спрямування змісту) факультативних курсів:

- розвиток творчих здібностей учнів відповідно до їхніх пізнавальних інтересів;
- орієнтація на формування здатності особи до самовизначення, на підготовку учнів до активної інтелектуальної праці;
- реалізація ідей загального, інтелектуального та морально-етичного розвитку особистості;
- сприяння глибшому ознайомленню з одним або кількома предметами певної освітньої галузі;
- створення оптимальних умов для роботи з інтелектуально та творчо обдарованими учнями [39,40].

Особливості факультативних курсів:

- добровільність вибору учнями;
- оригінальність змісту, вихід за межі тематики навчальних предметів інваріантної складової;
- використання активних форм і методів навчальної діяльності;
- відсутність оцінювання навчальних досягнень учнів у балах;

- зміст навчальних занять фіксується записами у Журналі обліку роботи гуртка, факультативу, секції [39 – 41].

Разом з тим факультативи мають багато спільного з уроками і додатковими заняттями. Аналогічно до уроків факультативні заняття проводяться згідно встановлених та затверджених програм та планів, ведеться облік занять та відвідувань. Для проведення факультативних занять розробляється свій розклад. На таких заняттях використовуються спільні з уроками методи навчання та форми організації самостійної та пізнавальної роботи учнів. Подібно до гурткової роботи, в роботі факультативів беруть участь окремі учні, які мають спільні інтереси за вивчення даного предмета, добровільного їх вибору [39, 40].

Як самостійна частина навчально-виховного процесу, факультативна робота може доповнюватися позашкільними об'єднаннями учнів (гуртками).

Факультативне заняття – це необов'язковий урок в освітніх установах. Також факультативне заняття – це додаткові години для тих чи інших предметів у школі. Зазвичай, діти і їх батьки самі обирають той чи інший факультатив (або декілька) із запропонованих освітньою установою. Тобто факультативне заняття являє собою додаткові, розвиваючі години або окремі предмети в школах і університетах, відвідувані за бажанням. Своєрідний аналог репетиторства. На відміну від зазначеного визначення, факультативи проходять в груповій формі, точно так само, як і звичайні шкільні заняття, але проводяться в позаурочний час [41].

Планування факультативних занять – процес не такий вже і простий, який має враховувати безліч факторів. Важливо, щоб усі заняття розвивали дітей, зацікавлювали їх. За інших умов не вийде успішного додаткового навчання. Планування роботи факультативу можна розділити на кілька етапів. Незалежно від предмета, вчитель повинен:

- 1) вивчити шкільну програму з того чи іншого предмету;
- 2) зібрати відомості про бажання учнів вивчати певний матеріал на факультативі;

- 3) вивчити дидактичні матеріали щодо поданих факультативних предметів;
- 4) скласти плани факультативних занять, які були б цікавими для дітей, а також виходили б за межі вивченого в школі. Можна спиратися на куплені готові дидактичні матеріали для викладачів, або скласти власні конспекти факультативного заняття. Створити власні конспекти факультативних занять може вчитель, який чудово знає всій предмет, володіє методикою викладання даного предмета, сам знає багато цікавого, що не входить в загальноосвітню програму навчання.

Факультативні заняття з географії аналогічно до інших факультативів з природничих дисциплін мають на меті поглибити знання учнів з основних курсів географії порівняно з з програмним матеріалом, знайомлять слухачів з професіями, що зумовляють подальший їх вибір [39].

За формами організації географічні факультативи можуть бути класні та позакласні. *Класні* включають семінари, консультації, зустрічі з фахівцями, вченими, природослідниками; *позакласні* – екскурсії, практичні роботи на місцевості, робота з картами, на географічному майданчику.

Особливо цікавим для учнів є залучення до занять різних фахівців-топографів, геологів, гідротехніків, екологів, хіміків та інших спеціалістів, які працюють у місцевих організаціях. Їхні лекції та бесіди не тільки викликають живий інтерес, дають учням змогу «наживо» спілкуватися, оживляють хід факультативних занять, але і мають унікальний виховний та проф-орієнтаційний вплив на учнів, зумовлюючи їх вибір професії у майбутньому. Факультативні заняття знайомлять слухачів з новими видами навчальної роботи (лекції, семінари), навчають роботи з джерелами літератури [42, 43].

Географічні факультативи в школі сприяють вирішенню наступних завдань:

- розвитку географічного мислення;
- озброєння школярів більш повними знаннями щодо загальних географічних закономірностей Землі, населення земної кулі та його розміщення;

-озброєння школярів системою умінь роботи з різними джерелами географічної інформації (карти, схеми, довідники, таблиці);

-знайомство з широким колом професій, що ґрунтуються на географічних поняттях та законах.

Результатом факультативних занять є стабільні успіхи учнів на уроках в школі, а також цілеспрямований вибір професії [39, 43].

Відповідно до рекомендацій Міністерства освіти і науки, молоді та спорту щодо вивчення шкільних дисциплін у основній та старшій школі у 2020/21 н.р. (№1/9-454 від 09.06.2021.) зміст програм курсів за вибором і факультативів як і кількість годин, що передбачена у програмах, є орієнтовним. Учитель може творчо підходити до реалізації змісту цих програм, урахувавши інтереси та здібності учнів, потреби регіону, можливості навчально-матеріальної бази школи. Слід зазначити, що навчальні програми курсів за вибором можна використовувати також для проведення факультативних занять і навпаки, програми факультативів можна використовувати для викладання курсів за вибором. Курс за вибором (факультатив) програма якого розрахована на 35 годин і більше може вивчатися впродовж двох років. Облік факультативних занять здійснюється в окремому журналі. Облік занять курсів за вибором за рішенням навчального закладу може здійснюватися на окремих сторінках класного журналу або у окремому журналі. Рішення щодо оцінювання навчальних досягнень учнів з факультативів та курсів за вибором приймається навчальним закладом [44].

Міністерством освіти і науки України розроблено і видано збірники, де подано перелік програм курсів за вибору та факультативів [44] зі збірника «Навчальна програма для 11-річної школи. Географія. Програми курсів за вибором та факультативів. Ч.І,ІІ. Київ, 2010» (Наказ МОН від 28.10.2010 № 1021): Так, для 8–9 класів: «Рідний край» (автори Андрусак Г.В., Гільберг Т.Г.) «Зелений пакет», «Всесвіт і ми» (автори Солодюк В., Франчук І., Данильчук Н., Фурманчук Л., Охота І., Пашко М.), «Розв'язування географічних задач»(автор Пасічник А.).

Для учнів 10–11 класу – «Україна і світовий ринок» (автори Бочко М.І., Гільберг Т.Г.), «Майбутнє мого краю у дзеркалі глобальних проблем» (автори Бочко М.І., Гільберг Т.Г., Бочко І.І.), «Глобальні проблеми світу», «Країни Європи на політичній карті світу» (автори Кошовська Л.І., Лошатецька О.Ф., Петровська Л.В., Путінцова А.П.), «Політична географія» (автори Лешкевич В.В., Лешкевич А.П.) [44].

2.2.3. Географічні олімпіади та турніри Юних географів

Завдання сучасної освіти – не лише надати базові знання, але й знайти тих молодих людей, які прагнуть глибших знань, радості від успіхів, творчого розвитку, самореалізації у житті.

Особливе значення в житті обдарованих дітей мають турніри, як одна із форм виявлення виняткових здібностей, і водночас забезпечення соціальних, емоційних та інтелектуальних потреб обдарованих і талановитих учнів.

Предметні турніри та олімпіади – це один із різновидів інтелектуальних конкурсів, форма позакласної та позашкільної роботи з обдарованою учнівською молоддю [43].

Як відомо, що підготовка до турніру сприяє налагодженню творчої співпраці, залученню до командної взаємодії, у процесі якої відбувається розвиток відповідних навичок.

Турніри з предметних дисциплін, як правило, проводяться в кілька етапів: це шкільний, міський, обласний. Умови проведення Турніру відповідають Положенню про Всеукраїнські учнівські олімпіади, турніри, конкурси з навчальних предметів, конкурси-захисти науково-дослідницьких робіт зі спеціальних дисциплін та конкурси фахової майстерності, затвердженому наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 22.09.2000 №1099, та Правилам проведення Всеукраїнського турніру юних географів та наказом Наказ МОН від 17.08.2021 № 914 «Про

проведення Всеукраїнських учнівських олімпіад і турнірів з навчальних предметів у 2021/2022 навчаль-ному році» [45].

Для організації та проведення Турніру створюються оргкомітет і журі. До роботи у складі оргкомітету та журі запрошуються науковці, викладачі та студенти закладів вищої освіти, методисти, вчителі географії закладів загальної середньої освіти. Оргкомітетом турніру здійснюється інформаційне забезпечення учасників Турніру. Турніри проводяться відповідно до правил змагань затверджених у положенні про турніри.

Всеукраїнський Турнір «Юних географів» – це командні змагання, під час яких учні мають продемонструвати вміння спільними зусиллями вирішувати складні географічні проблеми, представляти рішення в переконливій формі та аргументовано захищати їх у перебігу наукової дискусії [45].

Метою Турніру «Юних географів» – створення сприятливих умов для реалізації та розвитку творчих та дослідницьких здібностей школярів за вивчення географії.

Завдання Турніру: «Юних географів»

- пошук талановитих учнів, схильних до наукової діяльності; формування в школярів інтересу до природничих наук;
- сприяння поглибленому вивченню географії;
- активізація творчої діяльності вчителів та підвищення рівня викладання географії.

Однією з важливих форм позакласної та позашкільної роботи, що сприяє розвитку пізнавальних інтересів учнів до вивчення географії є учнівські **географічні олімпіади**.

Всеукраїнські учнівські олімпіади з базових предметів – це різновид інтелектуальних змагань на освітньому просторі України, покликаний заохотити учнівську молодь до вивчення окремих предметів. Проводяться відповідно до наказу [45] Міністерства освіти і науки України під патронатом профільного міністерства. Згідно з положенням, затвердженого наказом

Міністерства освіти і науки України, Всеукраїнські олімпіади з навчальних предметів відбуваються у чотири етапи, які традиційно позначають римськими цифрами: шкільні (I), районні (II), обласні (III) олімпіади та фінальний, власне Всеукраїнський, IV етап. Такі олімпіади підтримуються виключно місцевими управліннями освіти.

Учнівські олімпіади з географії – це масовий вид інтелектуальних змагань, який має на меті залучення великої кількості учнів у позакласну роботу з географії, підвищення інтересу до географічних знань, розвиток самостійності, вдосконалення специфічних та загальнонавчальних умінь та навичок за вивчення географії.

Поряд з розвитком пізнавального інтересу, шкільні олімпіади з географії дозволяють учням більш правильно вирішити питання щодо географії, як навчального предмету для більш вдосконалого вивчення, що допоможе у майбутньому свідомо обрати професію. Тому олімпіади з географії також виконують профорієнтаційну роботу. Завдяки залученню до проведення географічної олімпіади великої кількості учнівської молоді, можна вивчити стан географічної освіти на місцях.

Варто сказати, що олімпіади з географії – це підсумок усієї позакласної та позашкільної роботи з даного предмету, тому проведення їх передуює важливий і тривалий етап підготовки, що веде до більш чіткого проведення навчально-виховного процесу, до підвищення рівня знань учнів з географії, до більш цілеспрямованого розвитку інтересу до вивчення географії та пізнавальної самостійності учнів. Готуючись до олімпіад учні вчать працювати з різними видами джерел інформації, опрацьовують і публікують спеціальні тренувальні запитання та вправи, проводять вікторини для учнів молодших класів, географічні конференції, запрошують викладачів та спеціалістів з галузі географічної науки, беруть участь в конкурсах та турнірах [46].

Важливим моментом у підготовці олімпіад є складання запитань і завдань, які повинні бути пов'язані з програмний матеріалом, який учні

вивчають в школі. Виконуючи олімпіадні завдання учні використовують тільки ті теоретичні положення, практичні вміння та навички, які визначені програмою з географії, що дозволить уникнути перевантаження школярів. Зважаючи на специфіку географії як природничого та краєзнавчого предмета в перелік запитань вносять завжди складові краєзнавства та природоохоронної діяльності. Олімпіадні завдання з географії повинні бути цікавими, оригінальними, змістовими, «нестандартними», які потребують ґрунтовних знань з предмета, змушують учнів застосовувати свої знання в нових, нестандартних умовах, чітко вирішувати поставлені завдання, висловлювати раціональні висновки. Олімпіади з предметів завжди проводяться серед учнів однієї вікової категорії [46].

В останні роки поширення набули Інтернет-олімпіади, які є інтелектуальними змаганнями учнів, що проводяться щороку, з використанням передових інформаційних та телекомунікаційних технологій, зокрема, шляхом передачі інформації через мережу Інтернет.

Прикладом таких змагань є Інтернет-олімпіади «На Урок», які суттєво відрізняються від типових конкурсних заходів, адже створюють рівні умови для всіх учнів. Це цікавий інтерактив для учня та зручний інструмент контролю знань школярів для вчителя. Організатори пропонують повторити матеріал, вивчений протягом навчального року. Завдання розроблено методистами відповідно до шкільної програми. Взяти участь у змаганнях може кожен учень. Це унікальна можливість для учнів продемонструвати реальний рівень знань, отримавши гарантовані нагороди. Участь в олімпіаді безкоштовна [47].

Також досить поширеною серед старшокласників є міжнародна природознавча гра «Геліантус», яка має на меті – формування в учнів цілісного уявлення про природу і наукового світогляду на основі знань з фізики, хімії, біології, географії, зацікавленості природними явищами; підвищення кваліфікації вчителів фізики, хімії, біології та географії;

активізації позакласної та позашкільної роботи із зазначених вище дисциплін; розвиток дослідницьких здібностей учнів.

2.2.4. Тиждень географії в школі

Національна доктрина розвитку освіти ставить перед учителем завдання створити для учнів умови для її максимального самовизначення й саморозвитку. Правильно організована позакласна робота розвиває в учнів дослідницькі навички, забезпечує реалізацію особистісно орієнтованого навчання [48–50].

Кожен учитель географії мріє про те, щоби учні мали інтерес до його предмету, адже в цьому є запорука успішного навчання – якщо учневі цікаво на уроці, то він завжди уважний і активний, не обмежується лише інформацією з підручника, а буде користуватися додатковою та довідковою літературою, в нього завжди будуть виникати запитання.

Логічним продовженням процесу навчання є позаурочна робота з предмету, яка також значною мірою спрямовує учнів на шлях інтелектуального і морального розвитку, усвідомлення своєї ролі в суспільстві.

Найбільш дієвою і актуальною формою позаурочної роботи на сьогоднішній день є організація і проведення в школах предметних тижнів. Впродовж тижня географії є найбільше можливостей зацікавити учнів географією як наукою, цікавим навколишнім світом нашої планети, а також можливостями підвищити інтелектуальний рівень сучасного учня. Проведення ряду заходів за час проведення тижня географії допоможе вчителю звернути увагу старшокласників, на важливі зміни в сучасному політичному просторі, на зв'язок сьогодення з минулим, на роль кожного у вирішенні складної екологічної ситуації на планеті Земля. Тому проведення тижня географії є доцільною, ефективною і потрібною формою роботи з учнями [48].

Найважливішими завданнями позакласної роботи з географії є формування особистісних рис учня, притаманних лише йому одному: взаємодопомога, дружба, вміння працювати в колективі, збагачення школярів новими, цікавими фактами, поняттями, що відображають різні сторони життя природи та суспільства.

Проведення тижня географії в школі дозволяє підвищити інтерес учнів до предмета. Далеко не все вкладається в рамки шкільної програми, тому додаткові відомості можна довести до учнів тільки під час позаурочної роботи [48]. Тиждень географії в школі є комплексним заходом, що поєднує в собі різноманітні форми позакласної роботи: вечори, конференції, огляди-конкурси географічних знань, конкурси газет, рефератів і т. д. Своєрідність тижня географії полягає в тому, що вона включає в себе індивідуальну, групову, масову роботу з предмета, залучає школярів пізнавальної стороною, емоційністю, можливістю проявити себе. [49].

Метою організації і проведення предметних тижнів географії є:

- формування та підвищення сталого інтересу до вивчення та дослідження географії;
- активізація творчої та пізнавальної діяльності учнів;
- розширення та поглиблення знань та вмінь учнів з предмета;
- створення сприятливих умов для презентації здобутих знань в нестандартних формах роботи;
- реалізація виховного потенціалу предмета та основних принципів особистісно орієнтованого підходу до навчання;
- виховання в учнів потреби щодо використання науково-популярної літератури та інших джерел інформації для поповнення знань;
- професійна орієнтація [50].

Основне завдання організації і проведення тижня географії – розвиток інтересу в учнів до географії, професійна орієнтація на географічні професії, виховання любові до своєї Батьківщини, створення такої атмосфери, за якої кожен учень за керівництва педагога прагне навчитися інтерпретувати

географічний матеріал, самостійно здобувати додаткові географічні знання, робити з матеріалу висновки морального характеру, які би безпосередньо стосувалися його життя. Навчити любити географію, любити і берегти свій рідний край, природу – ось головні завдання предметного тижня географії.

Практичне значення проблеми організації і проведення предметних тижнів географії полягає в тому, що виникає необхідність шукати й розробляти нові підходи до конструювання раціональної системи позаурочних занять з учнями з метою повнішої реалізації їх педагогічних можливостей.

Термін проведення тижня географії зазначений в річному плані роботи школи в поточному навчальному році. План проведення тижня географії в школі вивішують у вестибюлі зазвичай за два тижні до початку свята. При підготовці до тижня географії кожен клас отримує завдання. Кожен тиждень географії може мати свою тематику, наприклад, «Природа і мистецтво», «Наука і природа» та ін.[51].

У тиждень географії включають наступні заходи:

- підготовка та оформлення плану проведення тижня;
- підготовка та проведення дня географії в кожному класі;
- конкурс рефератів з географії;
- випуск тематичних стінних газет, конкурс на кращу стінну газету;
- проведення екскурсій до музеїв, на підприємства, в інститути, на метеостанції;
- перегляд кінофільмів, відеофільмів, презентацій;
- проведення географічних вечорів, ігор;
- проведення конференцій з географії;
- зустрічі із «цікавими людьми».

Програма тижня географії залежить від конкретних можливостей школи і може включати різні форми. Прикладом може бути лекторій для учнів різного віку, де вчителі, батьки або самі учні читають лекції і проводять бесіди на різноманітні теми: «Своєрідність природи нашого

краю», «Біля карти світу». Можна організувати диспути, на яких обговорюють найбільш актуальні проблеми щодо взаємовідносини природи і суспільства, про дієвість і необхідності географічних знань. Диспути дають можливість виробити в учнів здатність аргументовано і послідовно відстоювати свої погляди. Предметом диспуту може бути прочитана книга, стаття з географії, що викликала різні судження. Зазвичай, обговорення переслідує твердження якоїсь важливої ідеї. На закінчення диспуту підводять підсумки дискусії, стверджують головну ідею. Щоб в учнів не пропав інтерес до диспутів, не треба критикувати невдалі судження, вказувати на допущені помилки, але звертати увагу всіх на найбільш влучні судження, логіку викладу, аргументацію висновків. Тиждень географії в школі слід максимально використовувати для пропаганди науково-популярної, художньої літератури, яка впливає на формування світогляду, пізнавальних інтересів учнів, збуджує інтерес до науки, впливає на вибір професії.

Щоб уявити яким чином можна провести Тиждень географії, потрібно поділити проведену роботу на кілька етапів[49–50]:

1. Підготовчий. Даному періоду потрібно приділити найбільше уваги та часу. Плануючи цей позакласний захід, учитель має чітко оцінювати можливості школи для підготовки та проведення того чи іншого конкурсу чи змагання. Час проведення предметного тижня (на початку чи в кінці навчального року) істотно позначається на формах, змісті, заходах, які включені до плану проведення заходу. Підготовка до проведення тижня географії відбувається у тісній співпраці вчителів - предметників, класних керівників та учнів. Робота планується таким чином, щоб заходи які будуть проведені в рамках тижня належним чином охоплювали різні сфери діяльності вчителів та учнів, були цікавими і корисними, сприяли інтелектуальному та творчому розвитку дітей. Залежно від часу проведення тижня, підготовка до нього має розпочинатися не менше, ніж за тиждень. За місяць до початку проведення заходу потрібно розповісти учням школи щодо організації та проведення тижня географії, ознайомити їх з планом і

порядком його проведення, щоб дати змогу учням цілеспрямовано підготуватися до участі у певних видах заходів;

Учні випускають стінні газети, присвячені Тижню географії, готують презентації своїх класів та представлення їх здобутків, готуються команди класів-паралелей до змагань та конкурсів. Вчителі географії готують різноманітні цікаві завдання, пізнавального характеру, які будуть розвивати ініціативу та учнівську творчість[50–52]:

Зміст завдань повинен відповідати вивченому учнями програмовому матеріалу на уроках, але за складністю можуть частково виходити поза його межі. Практичні завдання можуть мати домашній характер, але вони повинні бути обумовлені чітким терміном виконання. Вчитель консультує, допомагає у вирішенні організаційних питань.

2. Організаційний.

Під час проведення тижня школу оформляють плакатами з висловами знаменитостей, стінними газетами.

Кожен день географічного тижня має бути присвячений своїй тематиці, наприклад, «географія рідного краю», «географія і корисні копалини». Заходи відбуваються щодня.

У шкільній бібліотеці потрібно організувати виставку книг не лише за географічною тематикою, й художньої пригодницької літератури.

Також за проведення тижня географії можна запланувати проведення конкурсів між класами на кращі газети та інформаційні плакати, а також презентації, які будуть додатковим джерелом інформації з географічних досліджень.

Потрібно організувати зустрічі з людьми, на чію діяльність географія надає безпосередній вплив, такими як: геодезисти, лісничі, геологи. Такі зустрічі корисні ще й в плані професійної орієнтації. Зазвичай до таких конкурсів залучають старшокласників, які займалися багато років в туристичних гуртках, з глибоким інтересом вивчали географію чи професії,

пов'язані з географією. В планах географічного тижня можна запланувати екскурсії по геологічних або краєзнавчих музеях міста чи області [51, 52].

3. Проведення тижня.

Велика увага приділяється початку тижня. Він має бути яскравим, пам'ятним і водночас достатньо інформаційним. В перший день тематичного (географічного) тижня на вході в школу вивішують плакат «Тиждень географії» і заздалегідь обрану емблему. Також учнів повідомляють щодо плану та тематики заходів на цей тиждень

4. Підсумок.

Визначаються переможці.

В підсумку можна відзначити основні умови, які забезпечують успіх організації та проведення тижня географії. Серед них можна виділити:

- чітке і своєчасне планування всіх заходів тижня;
- опора за організації та проведення заходів на учнівський актив різних класів, що працюють в географічних гуртках, клубах і т. д.;
- встановлення зв'язків з учителями інших предметів (історії, біології, малювання, музики, праці тощо), з батьками і шефами;
- вибір посильних завдань для учасників різного віку;
- поєднання різних форм і методів роботи.
- важливо з усього різноманіття позакласних заходів вибрати найцікавіші для учнів школи.

Однією з умов успішного проведення предметного тижня є його змістовне і креативне планування. Потрібно пам'ятати, що всі заходи та їх назви мають викликати серед школярів велику і живу зацікавленість, бажання взяти активну в них участь

Для зразка можна запропонувати план проведення тижня географії

Географічна подорож « За 7 днів навколо світу » [24, 38]:

План проведення

1-й день подорожі – «Поїхали з нами навколо світу за 7 днів».

Відкриття тижня географії. Оголошення плану роботи.

2-й день подорожі – «Загадковий Океан». Конкурси та вікторини для учнів молодших класів на географічну тематику.

3-й день подорожі – «Океан Чудес».

Географічний відеофільм «7 Чудес світу» (1-11 кл.).

4-й день подорожі – « Ми жимемо в країні під назвою Географія».

Географічна подорож для учнів 6-11 класів.

5-й день подорожі – «Мандрівка Україною».

Конкурс-виставка малюнків «Я малюю рідний край» (1 – 4 кл.).

Фото-конкурс «Мої мандри рідним краєм» (6-11 кл.).

6-й день подорожі – « На суші і у воді».

Географічний турнір для 8-11 класів.

7-й день подорожі – Екологічна конференція «Земля у нас одна» для 9 – 11 класів.

Підбиття підсумків. Оголошення результатів.

2.2.5. Екскурсія як форма організації позакласного виховного процесу

В даний час ні в кого не викликає сумнівів щодо важливості екскурсії, як важливого та ефективного засобу підвищення якості навчально-виховного процесу. За влучним висловом М.М. Баранського, екскурсія – це «переклад географії зі сторінок підручника в життя» [53]. Екскурсія – це така форма навчання, за якої учні сприймають і засвоюють знання шляхом виходу до місця розміщення об'єктів, які вивчаються (природи, заводів, історичних пам'яток), і безпосереднього ознайомлення з ними [54, 55].

Екскурсії є важливою формою навчально-виховної роботи з географії в шкільній та позашкільній освіті. Вони розширюють, поглиблюють та узагальнюють знання учнів, отримані на уроках географії, тому мають велике пізнавальне та виховне значення. Їх не можна розглядати як випадкове, епізодичне явище, що не пов'язане навчанням, щось на зразок весняних

або літніх шкільних прогулянок. Екскурсії – це ті ж уроки, але уроки в природі або в музеї, на виставці, тобто в іншій зовнішній обстановці [56].

Розглядаючи екскурсію, як дидактичну категорію, слід зазначити, що вона суттєво відрізняється від інших форм навчальних занять специфікою організації пізнавальної діяльності учнів. Під час екскурсій учні активно сприймають натуральні об'єкти дійсності, а саме: предмети, процеси, явища в їхньому природному середовищі, в звичайних режимах існування. Основний метод пізнання – це цілеспрямоване спостереження під керівництвом учителя живої реальності, аналіз її сутності, яке доповнюють записи вражень, зарисовки, складання схем процесів. Все це потім систематизується, узагальнюється й колективно глибоко і всебічно обговорюється на інших заняттях у школі. [54].

Навчальні екскурсії набувають вагомого значення, оскільки найяскравіша наочність не замінить живого споглядання. Цінність і особливість екскурсій полягає в тому, що на відміну від уроків у класі учні можуть сприймати природу безпосередньо різними органами чуттів. Діти бачать об'єкти природи, спостерігають взаємозв'язок між ними. Це дає можливість сформуванню уявлення про природу як єдине ціле, в якому всі елементи перебувають у тісному взаємозв'язку, утворюючи природний ланцюг.

Екскурсії розширюють кругозір учнів, розвивають спостережливість, вміння бачити те, що раніше відбувалося поза їх увагою, виробляють практичні навички орієнтуватися в навколишньому прострі, визначення швидкості і напрямку течії ріки, характеризувати ґрунти, класифікувати рослини, комахи, птахи, а також формують уявлення про їх життя.

Екскурсії виконують низку важливих функцій: [57].

- реалізують принцип наочності,
- підносять науковість навчання, зв'язок із життям,
- сприяють політехнічному навчанню,
- сприяють профорієнтації учнів на робітничі та інші професії

Розрізняють наступні типи екскурсій:

- програмні і позапрограмні;
- тематичні і комбіновані;
- вступні, поточні, заключні;
- географічні, туристично-краєзнавчі, ботанічні, зоологічні, хімічні, фізичні, виробничі тощо.

До особливостей екскурсій можна віднести й мінливість учнівського складу. Залежно від типу, змісту й об'єкта екскурсії кількість учнів у групі коливається від 10 до 40. Тривалість екскурсійних занять також різна – від 35 до 90 хвилин. Іноді вона може продовжуватися кілька днів (у випадках виїзду учнів за межі постійного проживання) [58].

Екскурсії відіграють величезну роль у викладанні географії в школі, забезпечуючи вищу форму наочності в навчанні. Отримані на географічній екскурсії знання мають подвійне значення: з одного боку, це знання географічних особливостей даних об'єктів і явищ, з іншого – вони служать прикладом для пізнання певного класу об'єктів і явищ, тобто є джерелом для формування загальних понять [55].

Екскурсії переважно організуються протягом навчального року. За місцем знаходження об'єктів екскурсії бувають ближніми і далекими, а за характером вивчення матеріалу та ознайомлення з ними – тематичними або комплексними [59]. За тематикою все екскурсії природничої групи умовно поділяють на групи:

- ознайомлення з різноманіттям органічного світу, спостереження за явищами природи в різні пори року;
- орієнтування на місцевості, ознайомлення з формами земної поверхні, топонімікою, корисними копалинами своєї місцевості;
- екологічні екскурсії щодо вивчення пристосованості організмів до середовища проживання, різних видів природних співтовариств, ознайомленню з природними багатствами свого краю і проблемами охорони навколишнього середовища;
- екскурсії в краєзнавчий музей, на виставки, виробництва.

Для кожного класу в програмах визначені теми екскурсій з урахуванням вікових особливостей та рівня підготовленості учнів та часу проведення. Географічні екскурсії можна поводити в очний та позаурочний час [60].

На початковому етапі вивчення шкільного курсу географії – це введення в предмет, знайомство з правилами поведінки в природі. У міру накопичення знань з географії тематика екскурсій поступово ускладнюється. На заключному етапі для учнів старших класів проводять екологічні екскурсії, вивчають взаємовідносини організмів в спільнотах, зв'язок живої і неживої природи, використання природних багатств людиною і його вплив на природу [61].

Так під час екскурсій в «природу» учні знайомляться з особливостями природи рідного краю, на її прикладі пізнають загальні, властиві природі закономірності. Географічні екскурсії не тільки сприяють вивченню учнями свого краю і створення у них запасу загальних уявлень і понять, але розвивають також спостережливість, допитливість, пробуджують інтерес до навколишньої природи, до господарського життя країни, а, отже, і до географії. На екскурсії учні самостійно виконують практичні роботи, що підвищують їх активність і розвивають їх практичні вміння і навички. Під час екскурсій відбувається накопичення у школярів образних і змістовних уявлень щодо природних і господарських об'єктів і явищ, що служать основою для формування фізико-географічних і економіко-географічних понять [62]. Знання з фізичної географії своєї місцевості використовуються в поясненні багатьох процесів і явищ і щодо географічної оболонки Землі. В цьому і проявляються елементи краєзнавства при вивченні географії [63]. Головною умовою успішного проведення екскурсії є методично правильна їх організація, що складається з трьох етапів:

1. Підготовчий, що полягає в підготовці вчителя та учнів;
2. проведення екскурсії;
3. обробка та використання екскурсійного матеріалу.

За підготовки до проведення екскурсії вчитель визначає тему, місце екскурсії, розробляє маршрут та її план; знайомиться з місцем екскурсії, підбирає об'єкти демонстрації; визначає місця зупинки. Крім того, необхідно визначити, яку конкретну роботу учні будуть виконувати на екскурсії, і скласти картки-завдання для організації їх самостійної роботи. При складанні конспекту необхідно передбачити питання для заключної бесіди з учнями, форму запису результатів, висновки, тобто остаточне оформлення виконаної на екскурсії роботи [61].

Учень в свою чергу знайомиться з темою, завданнями та питаннями, на які він повинен дати відповідь, готує польові щоденники і папки для збору зразків; переглядає та готує екскурсійне спорядження. Крім того, вчитель проводить інструктаж щодо правил поведінки в природі, рух на маршруті, підтримку певної дисципліни

Завдання екскурсії – розкрити ті зв'язки і співвідношення, які спостерігаються в природі. Ця мета аж ніяк не досягається навантаженням пам'яті термінологією. Давати назви необхідно, але в невеликій кількості, щоб вони не «засмічували» пам'ять і не втомлювали учнів. Наступна вимога – це вміння правильно показати на екскурсії різні об'єкти, у тому числі і самі дрібні. Даючи якесь пояснення, вчитель повинен спочатку переконатися, що всі учні зібрались навколо нього. Розгляд на екскурсії великих, всім добре відомих об'єктів не вимагає особливої техніки. Складніше вивчати дрібні предмети, іноді дуже малого розміру. Найголовніше тут – привчити дітей ставати навколо керівника широким кільцем, радіус якого визначається простягнутою рукою вчителя, що знаходиться в центрі такого живого кільця. Навчальна екскурсія не повинна перетворюватися в прогулянку, тому необхідно привчити учнів всі свої спостереження і роботи записувати в зошиті, не покладаючись на свою пам'ять; інакше багато ними буде забуто. Але, як правило, на екскурсіях з молодшими школярами доцільно розглянути не більше 8-10 об'єктів. За підсумками роботи оформляється паспорт екскурсії по схемі:

титульний лист, на якому вказується тема (назва) екскурсії, автор розробки.

Загальна характеристика екскурсії:

- призначення;
- клас, вік учасників;
- маршрут (основні пункти), протяжність, тривалість;
- цілі і завдання;
- способи;
- маршрут, час під'їзду до початкової точки і виїзду з кінцевої точки екскурсійного маршруту;
- схема екскурсійного маршруту із зазначенням на ній маршруту екскурсії, місць зупинок, екскурсійних об'єктів, запасних варіантів виїзду;
- коротка характеристика екскурсійних об'єктів, ілюстрації.

Аналізуючи наукову літературу щодо історії виникнення та становлення екскурсій особливо треба відмітити праці Н. Кот, в яких зазначено, що становлення екскурсії почалося з середини XVII ст. і охоплювало період до середини XIX ст. Цей період характеризується зародженням екскурсій, першим впровадженням їх у практику роботи навчально-виховних закладів [60,61]

Необхідність звернення до екскурсій, безпосереднього спостереження і вивчення предметів оточуючої дійсності виникла в зв'язку з тим, що існуюче в цей період словесно-книжне навчання не забезпечувало міцного засвоєння знань дітьми [64]. В своєму історичному становленні та розвитку екскурсії пройшли тривалий етап становлення, який описаний в багатьох працях [64, 65]. В цих працях зазначалось, що екскурсії стають важливим джерелом знань дітей, розвитку їх розумової активності [64]. Висловлюючи думку про те, що шляхом правильно організованих екскурсій можна збагатити знання дітей достатньою кількістю географічних фактів та досягти свідомого засвоєння географічних термінів, Д. Д. Семенов розробив методику

географічних прогулянок та екскурсій до найближчих околиць, під час яких можна спостерігати географічні явища та предмети [66].

Поряд з розвитком екскурсійної справи велика увага приділялася методам і формам їх проведення. В цей же час було здійснено класифікацію екскурсій, яка частково збереглась і до наших часів. Так, в працях Б. Є. Райкова, О.А. Зиміної [67, 68] встановлено класифікацію екскурсій:

1) **за змістом** екскурсії поділяють на оглядові (багатопланові) та тематичні. В оглядових екскурсіях використовується історичний та сучасний матеріал, що дозволяє називати їх багатоплановими. Тематичні ж екскурсії присвячені розкриттю одного сюжету.

2) **За складом та кількістю учасників** екскурсії поділяють на індивідуальні та групові. За місцем проведення екскурсії бувають: міські, заміські, виробничі, музейні, комплексні (поєднують декілька місць).

3) **За способом пересування** – пішохідні та з використанням різноманітних видів транспорту.

4) **За формою проведення:** *екскурсія-масовка* (учасники пересуваються за маршрутом одночасно на 10 – 20 автобусах);

– *екскурсія-прогулянка* (поєднує в собі елементи пізнання з елементами відпочинку); може проводитися у лісі, в парці, по морю, річці і т. д.;

– *екскурсія-лекція* (розповідь переважає над показом);

– *екскурсія-концерт* (присвячується музичній темі з прослуховуванням музичних творів);

– *екскурсія-спектакль* (форма проведення літературно-художньої екскурсії, підготовлений на основі конкретних творів художньої літератури).

– *рекламна екскурсія* [69].

Згідно слів М. П. Откаленка [70] «навчальні географічні екскурсії є формою організації педагогічного процесу». На відміну від уроків і занять на місцевості екскурсії проводяться в позаурочний або спеціально відведений для цієї мети час. Тривалість екскурсій планується звичайно більш як на одну навчальну годину. Навчальні географічні екскурсії поділяються на типи:

- 1) екскурсія в природу, під час якої вивчаються місцеві географічні об'єкти і явища;
- 2) екскурсії на виставки в музеїв з метою вивчення представлених там географічних об'єктів;
- 3) екскурсії на виробництво, за яких учні знайомляться з роботою місцевих фабрик, заводів, транспортних підприємств.

В процесі екскурсії вчитель може розповідати учням, вести бесіду, організовувати спостереження, дослідження, проводити практичні роботи та ін. Тому екскурсія є формою організації навчально-виховної роботи серед учнів [70, 71]. Згідно С. Ф. Каргалова [72] метою навчальних географічних екскурсій наочно, в природних умовах є ознайомлення учнів із географічними об'єктами та окремими природними комплексами, що вивчаються, а також із господарською діяльністю населення. Екскурсії в природу сприяють більш повному та свідомому засвоєнню навчального матеріалу, оскільки наочно знайомить учнів із географічними об'єктами і явищами та дають можливість прослідкувати взаємодію елементів природи. Під час таких екскурсій вивчають форми поверхні, місцеві водойми та рослинність того району, де розміщена школа, знайомляться з використанням природних багатств у господарській діяльності населення [72].

В процесі проведення географічної екскурсії в «природу» вчитель розкриває перед учнями не тільки окремі компоненти навколишнього середовища і причинні зв'язки між ними, але і підкреслює їх господарське значення, їх використання людиною [70]. Знання, які набувають учні на географічній екскурсії, мають двояке значення: з одного боку, це знання про специфічні особливості даних об'єктів і явищ, з іншого – вони є прикладом для пізнання певного класу об'єктів і явищ, тобто є джерелом формування загальних понять, а саме: екскурсія географія природи [73].

2.2.6. Туристсько-краєзнавча діяльність, як особливий вид позакласної роботи

На сучасному етапі розвитку суспільства особливо виділяється туристсько-краєзнавча діяльність, як особливий вид позакласної роботи.

Туристсько-краєзнавча діяльність у загальноосвітніх позашкільних навчальних закладах – це спільна діяльність педагогічного й учнівського колективів (обов'язковою ознакою якої є участь у туристських походах, експедиціях, екскурсіях, зльотах, змаганнях, польових таборах, у роботі шкільних музеїв, у масових туристських, краєзнавчих заходах, де реалізуються суб'єкт-суб'єктні взаємини учасників), спрямована на досягнення різних типів завдань. У сучасних умовах у світовій практиці туристсько-краєзнавча діяльність набуває неперервного характеру, що є аксіомою [74].

Особливості туристсько-краєзнавчої діяльності у загальноосвітніх позашкільних навчальних закладах полягають:

- поєднання навчально-виховного процесу й туристсько-краєзнавчої діяльності школи, дають підстави стверджувати про те, що в умовах загальноосвітнього навчального закладу. Туристсько-краєзнавча діяльність є складовою компонентою навчально-виховного процесу;
- вона розвивається на основі самоврядування та ініціативи;
- є важливим механізмом об'єднання зусиль школи, сім'ї та позашкільних установ;
- має комплексний і творчий характер і тому створює сприятливі умови для прояву творчості та ініціативи школярів, їх самопізнання;
- ефективною і доступною формою пізнання історії свого народу і країни, його культурних і духовних надбань і цінностей;
- за рахунок інтегративного характеру впливу на особистість, цей вид діяльності сприяє осмисленню старшокласниками процесу історичного розвитку, сучасності, життєвих цінностей і свого місця і ролі у житті;

– вона сприяє задоволенню потреб старшокласників у життєвому й професійному самовизначенні й самореалізації, спілкуванні з людьми й природою, тобто їх соціалізації, формуванню громадянами своєї країни [30].

Туристсько-краєзнавча діяльність в своєму процесі розвитку виконує освітньо-пізнавальну, виховно-розвивальну, соціалізаційну, культурно-дозвілєву та оздоровчу функцію [75].

Однією з основних є освітньо-пізнавальна функція, яка полягає у тому, що школярі пізнають навколишній, соціально- культурний (мистецтво, побут, традиції), історичний (історія, історичні місця, видатні постаті краю) і природний (географічні особливості місцевості: рельєфу, клімату, рослинного і тваринного світу) світ за допомогою подорожей і екскурсій своєю або іншими країнами. У процесі різних видів і форм туристсько-краєзнавчої діяльності учні залучаються до пошуково-дослідної роботи, виконання робіт науково-дослідного характеру (повідомлень, рефератів, доповідей, лекцій, звітів). Вона сприяє формуванню у них здатності до творчої діяльності, розвитку творчого мислення, допитливості тощо [74–76].

Виховно-розвивальна функція туристсько-краєзнавчої діяльності полягає в тому, що у походах, екскурсіях, експедиціях, під час змагань та інших форм туристсько-краєзнавчої роботи формуються важливі морально-вольові якості учнів такі, як наполегливість у досягненні поставленої мети, чесність, рішучість, організованість, відповідальність, самостійність, працьовитість, спортивний азарт, гуманізм, доброзичливість, повага, самоповага та інші. Багатоденні походи, екскурсії ставлять старшокласників в умови, коли кожен з них надає допомогу іншим, одночасно приймаючи її і від них. Виконуючи певні доручення, кожен учасник цієї діяльності несе за неї відповідальність перед своїми товаришами. У походах, експедиціях, під час підготовки й проведення інших видів діяльності школярі вчаться планувати свою роботу. Спілкування з природою впливає на емоційний розвиток учнів, на естетичне сприйняття природи, усвідомлення необхідності збереження екологічної рівноваги [76, 77].

Основою позакласної роботи учнів повинні бути краєзнавчі дослідження. При цьому робота вчителя з учнями, їх двобічне невимушене спілкування на уроках географії або біології природничого напрямку залежить від того, чи вдається педагогу реалізувати свої професійні інтереси не в останню чергу через особисте захоплення краєзнавчими дослідженнями, тоді як «не кожен навіть досвідчений учитель може добитися наукової віддачі. Для цього, крім певного досвіду, треба володіти такою людською рисою характеру, як здатність до творчого наукового пошуку» [75–79].

Програма туристсько-краєзнавчого гуртка повинна передбачати проведення навчальних екскурсій, туристських прогулянок та подорожей, вивчення народних традицій, проведення пошукових експедицій відповідної тематики. Краєзнавчий принцип дає можливість будувати роботу з дітьми відповідно до дидактичного правила: від відомого до невідомого. Навчання з використанням краєзнавчого матеріалу значно полегшує засвоєння учнями наукових понять і закономірностей, є могутнім джерелом знань і чудовим засобом виховання учнівської молоді [78, 79]. Заняття в туристсько-краєзнавчому гуртку інтегрують в собі освітні, трудові і виховні функції. Цілеспрямована робота дає нові знання, формує екологічне мислення, розвиває правильні погляди на взаємодію суспільства і природи, сприяє зв'язку теоретичних знань з життям. Туристсько-краєзнавчою роботою учням необхідно займатись систематично. Протягом навчального року в позакласний час працюють секції краєзнавчого гуртка чи товариства, проводяться одноденні екскурсії в околиці населеного пункту, збір та опрацювання статистичних матеріалів тощо. Одночасно здійснюються стаціонарні спостереження над явищами природи (метеорологічні, гідрологічні, геоморфологічні, біогеографічні, фенологічні). Під час канікул доречно організувати тривалі екскурсії та походи за межі свого населеного пункту [75–77]. Завдання вчителя – вчасно помітити, виявити і перетворити захоплення географією в стійкий довготривалий інтерес до змісту навчального предмету, процесу пізнання природи. Відповідно до цього, індивідуальна позакласна робота повинна бути цілеспрямована, планомірна і різнопланова.

ВИСНОВКИ

1. Досліджено і встановлено місце позакласної роботи з географії в навчально-виховному процесі в школі.
2. Вивчено історію запровадження позакласної роботи з географії в нашій країні.
3. З'ясовано психолого-педагогічні аспекти та особливості позакласної роботи з географії в сучасній школі.
4. Проаналізовано основні форми та методи позаурочної та позашкільної роботи з географії: географічні гуртки та товариства, факультативні заняття, географічні олімпіади та турніри Юних географів, предметні тижні, екскурсії.
5. З'ясовано особливості організації і здійснення туристсько-краєзнавчої діяльності у загальноосвітніх навчальних закладах, яка є органічною складовою освітнього-виховного процесу.
6. Визначено й охарактеризовано основні функціональні компоненти туристсько-краєзнавчої діяльності. Установлено, що кожен функціональний компонент сприяє реалізації конкретних педагогічних цілей, а в сукупності здійснюється комплексний освітньо-виховний, розвивально-оздоровчий вплив на школярів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ЛІТЕРАТУРИ

1. Офіційний веб-сайт Міністерства освіти і науки України [Е-ресурс]. – [Режим доступу]: <http://www.mon.gov.ua/about-ministry/47/113/>.
2. Сопочкіна О.В., Покась Л. А. Формування предметної компетентності в позакласній роботі з географії. Молодий вчений №3. (43) 2017. С. 61-65.
3. Калениц Т.Н., Кейлина З.А. Внеклассная и внешкольная работа с учащимися / Т.Н. Калениц, З.А. Кейлина // Просвещение. – М., 2000. – 106 с.
4. Кобернік С.Г. та ін. Методика викладання географії в школі: Навчально-методичний посібник. - К. : Стафед - 2, 2000. -320с.
- 5.Середа В.И. Система внеклассной работы по географии в средней школе.- М.: Просвещение,1972.- 120 с.
6. Соколовъ, А. (1893). Беседы о преподавании географии въ школахъ. Русская школа, 1, 130-137; 2, 142-157; 3, 141-149; 7-8, 182-208; 11, 149-172.
6. Позаурочна робота з географії / Под ред. І.І. Барінової. - М.: Просвещение, 1988. - 158 с.
8. Крилова О.В. Цікавий урок географія: Книга для вчителя. - М.: Просвещение, 1989. - 94 с.
9. Калечіц Т.М., Кейліна З.А. Позакласна і позашкільна робота з учнями. - М.: Просвещение, 1980. - 119 с.
- 10 Гуцал, Л. А. Розвиток шкільної природничої освіти на Правобережній Україні (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.). (Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки»). Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка (2011).
- 11 Фатальчук, С. Д. Становлення та розвиток гімназійної освіти східноукраїнського регіону (друга половина ХІХ - початок ХХ 207 століття). (Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки»). Луганськ: Луган. нац. пед. ун-т ім. Т.Шевченка. (2006).

12. Н.К. Семакин. Внеклассная работа по географии, М.: Просвещение, 1979. 234 с.
13. Концепція позакласної виховної роботи в загальноосвітній школі – К., 1991. – 12.с.
14. Методика організації виховної роботи в сучасній школі: навчальний посібник / Л. В. Кондрашова, О. О. Лаврентьєва, Н. І. Зеленкова. – Кривий Ріг, 2008. – 105.с.
15. Формування стійкого інтересу до вивчення географії на уроках і в позаурочний час. Методичний посібник / Волинець А.о, Корейко С.В., Мирун Л.С., Переходьмо Р.І, Профорук Л.М., Ященко Т.М. – Костопіль 2006, 40 с.
16. Кобернік С.Г, Коваленко Р.Р. Скуратович О.Я. Методика навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах: посіб. для вчителя. - К.: Навчальна книга, 2005. - 319 с.
17. Кобернік С. Г. Методика викладання географії в школі: Навчально-методичний посібник / С. Г. Копернік. Р.Р. Коваленко, П.О. Масляк, О.Я. Скуратович, – К.: Стафед-2, 2000. – 320 с.
18. Стадник О.Г. Інноваційні технології навчання географії.-Х.: Вид. група «Основа», 2010. -128 с.
19. Топузов О.М., Самойленко В.М., Вішнікіна Л.П. Загальна методика навчання географії: підручник. - К.: Картографія, 2012. - 512 с.
20. Малая О. І. Розвиток пізнавальної компетентності учнів як один із засобів формування успішної особистості / О. І. Малая // Географія. – 2017. – № 5 – 6 (321 – 322). – С. 10–14.
21. Гаврилюк В.Ю. Творча активність старшокласників як психолого-педагогічна проблема // Теоретико-методичнв проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Збірник наукових праць.- Вип. 8.-Кн1.-К.,2005 .-С.95-100
22. Методика організації виховної роботи в сучасній школі: навчальний посібник / Л. В. Кондрашова, О. О. Лаврентьєва, Н. І. Зеленкова. – Кривий Ріг, 2008. – 105 с.

23. Касіяник І.П., Мисько В.З. Методика навчання географії (теоретичний аспект). Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2017.–214 с.
24. Позакласна робота з географії. Сценарії заходів, робота з обдарованими дітьми. Укладач В.М. Андрєєва. – Вид. група «Основа», 2006.-240 с. – (Б-ка журн. «Географія»; Вип. 8 (32). 56с.
25. Кобернік С.Г, Коваленко Р.Р. Скуратович О.Я. Методика навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах: посіб. для вчителя. - К.: Навчальна книга, 2005. - 319 с.
26. Мороз С. А. Методологія географічної науки: навч. посібник / С. А. Мороз, В. І. Онопрієнко, С. Ю. Бортник. – К. : Заповіт, 1997. – 333 с.
27. Назаренко Т.Г. Методика навчання географії в сучасний період / Т. Г. Назаренко // Україна: географічні проблеми сталого розвитку, т. 1У – К: –Обрій, 2004 - С.3-5.
28. Методика організації та проведення групової позакласної роботи з географії Покась Л.А. Географія та економіка в сучасній школі 2013 №5 С. 21-29.
29. Влах М. Р. Історія географії: навч. посібник / М. Р. Влах. — Львів : ЛНУ. — 336 с.
30. Суторміна Л. І. Географічне краєзнавство як засіб активізації навчально-виховної роботи: З практичного досвіду / Л. І. Суторміна // Географія. – 2008. – № 7 (107). – С. 7–14.
31. Душина И.В., Понурова Г.А. Методика преподавания географии: Пособие для учителей и студентов педагогических университетов и институтов. - М.: Просвещение, 2006. – 192 с.
- 32 Бенедюк В., Переходько К., Гонтарук Л. Організація роботи географічного гуртка. Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів» 3 квіт. 2020 р
33. Даринский А. В. Методика викладання географії: Навчань. допомога для геогр. Спеціальностей пед. ин-тов. - М.: Освіта. - 368 с.

34. «Карта – мова географії». Програму географічного гуртка Автор програми Зелізко В.С. – вчитель географії Неполоковецького ЗНЗ I- III ступенів Чернівецької області. Чернівці. -2009. -18с.
35. Навчальна програма «Юні географи-дослідники» (основний рівень) 1 рік навчання Автор: Чернуха В. А. – керівник гуртка «Краєзнавчі дослідження на шкільному географічному майданчику» Рівненської загальноосвітньої школи I – III ступенів №18. Рівне.- 2013. -36с.
36. Лис Ю. В. Географічний майданчик у школі / Ю. В. Лис. – Рівне, 2002. 34с.
37. Л.М. Дереча. Шкільне географічне товариство – форма управління пізнавальною діяльністю учнів. Впровадження сучасних технологій навчання географії у шкільній, вищій і післядипломній освіті: Матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару. – Полтава: ПОІППО, 2006. – 130 с.
38. І Алексєнко Позакласна робота з географії в загальноосвітніх навчальних закладах і I–III ступенів. Гуманітарний вісник №26.- 2012.- с 12-15.
39. Кизенко В.І.,Мальований Ю.І., Софянц Е.М. Шкільний освітній компонент: сутність, функції, реалізація. – Донецьк, 1999. – 72 с.
40. Методика викладання регіональної географії в школі: Учбова допомога для вчителів географії і студентів географ. Спец. Вісн. Пед. навч. закладів / Під ред. М. А. Ніконової. - М.: ТОВ «Видавництво АСТ», 2003. С.56-58.
41. Пушкар, З. М. Географічна освіта в Україні : стан і перспективи [Текст] / З. М. Пушкар, Б. Т. Пушкар // Освітній простір ХХІ століття : реалії, новації, перспективи : матеріали наук.-практ. конф. [м. Тернопіль, 23 лют. 2017 р.]. - Тернопіль : ТНЕУ, 2017. - С. 42-44.
42. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Неля Євтихіївна Мойсеюк. – [5-те вид., доп. і перероб.]. – К.: Кондор, 2007. – 656 с.
43. Дидактика сучасної географії: монографія / Самойленко В. М., Топузов О. М., Вішнікіна Л. П. та ін. – К.: Педагогічна думка, 2014. – 604 с

44. Рекомендацій Міністерства освіти і науки, молоді та спорту щодо вивчення шкільних дисциплін у основній та старшій школі у 2020/21 н.р. (№1/9-454 від 09.06.2021.)
45. Наказ МОН від 17.08.2021 № 914 “Про проведення Всеукраїнських учнівських олімпіад і турнірів з навчальних предметів у 2021/2022 навчальному році”
46. Українська географія: сучасні виклики. Зб.наук. праць у 3-х т. – К.: Прінт-Сервіс, 2016. – Т. I. – 235 с.
47. О.В. Шевельова, О.Г. Корнус. Активізація пізнавальної діяльності школярів шляхом впровадження елементів інноваційних технологій на уроках географії та в позакласній роботі. Методика навчання географії. Географічні науки. – 2017. – Випуск 8 1(87). С. 187-191.
48. Лиса Л.Е. Предметний тиждень як унікальна комунікативна система самовираження, самоствердження і саморозвитку особистості учня; методична розробка; Лиса Л.Е.. – Хмельницький; навчально-виховний комплекс №2, 2016.-38с.
49. Географія після уроків / Упорядник Є.І. Науменко.- Х.: Вид. група «Основа», 2007. – 128 с.- (Б-ка журн. «Географія»; Вип. 3 (39).
50. Посібник для вчителів географії "Тиждень географії". К.: 2009.- 125с.
51. Прохорчик А.Ф. Організація позакласної роботи з географії. - Мінськ: Народна асвета, 1980. - 105 с.
52. Топузов О. М. Загальна методика навчання географії: Підручник / О. М. Топузов, В. М. Самойленко, Л. П. Вішнікіна. – Київ: ДНВП «Картографія», 2012. – 512 с.
- 53 Кушнарєнко Н.Г. Підручник географії як засіб організації та проведення краєзнавчих екскурсій/Н.Г. Кушнарєнко // Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 738. Педагогіка та психологія. Збірник наукових праць. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2015. – С. 82-89.

54. Вступ Аналіз уроку: концепції, методики, технології [Текст] : монографія / Н. М. Острроверхова; Ін-т педагогіки АПН України. - К. : ІНКОС, 2003. - 351 с.
55. Непша О.В., Яровой Д. В. Особливості організації та проведення географічних екскурсій «Актуальные научные исследования в современном мире» Выпуск 7(27) С.145-148.
56. Борейко А.І., Борейко С.О. Екскурсія як засіб естетичного саморозвитку учнів//Естетичне виховання дітей та молоді: теорія, практика, перспективи розвитку: збірник наукових праць /за ред. О. А. Дубасенюк, Н. Г. Сидорчук. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 311-316.
57. Вишневський О.Л, Кобрій О.М., Чепіль ММ. Теоретичні основи педагогіки: Курс лекцій / За ред. О.Вишневського. - Дрогобич: Відродження, 2001. - 268 с.
58. Зайченко І.В. Педагогіка. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів (Рукопис). - Чернігів, 2002. - 528 с.
59. Методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу під час проведення навчальних екскурсій та навчальної практики учнів загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: [osvita. ua/legislation/Ser_osv/2617/](http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/2617/).
60. Жемеров О.О., Янченко А.І. Розробка нової системи шкільних географічних екскурсій у природу /О.О. Жемеров, А.І. Янченко// Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. Збірник наукових праць. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2015. – С.62-64.
61. Бабешко О.О. Методика навчання географії: посібник [для вчителів і студентів-географів педуніверситетів]/О.О. Бабешко. – Умань: АЛМІ, 2005. – 263 с.
62. Баранский Н.Н. Методика преподавания экономической географии /

Н.Н. Баранский; изд. подгот. Л.М. Панчешниковой. – [2-е изд. перераб.]. – М.: Просвещение, 1990. – 303 с.

63. Подибайло Н.Г. Методика реалізації краєзнавчої складової в процесі навчання фізичної географії: дис. канд. пед. наук: 13.00.02 теорія та методика навчання. – Київ, 2015. – С.144-150

64. Кот Н. З історії виникнення екскурсій / Н. Кот // Вісник Інституту розвитку дитини : Зб. наук. праць. - К., 2009. - Вип. 1. - С. 92-98. - (Серія: Філософія, педагогіка, психологія).

65. Петренко Н. В. Освітній туризм в Україні в другій половині ХІХ - початку ХХ ст. (уроки минулого та завдання сьогодення) [Електрон. ресурс] / Н. В. Петренко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. - Запоріжжя, 2011. - Вип. 17 (70). - С. 37-46. - Режим доступу :

http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pfto/2011_17/files/P1711_06.pdf

66. Строев К. Ф. Краеведение / К. Ф. Строев. - Издание 2-е, исправленное и дополненное. - М. : Просвещение, 1974. - 142 с.

67. Райков Б. Е. Зоологические экскурсии / Б. Е. Райков, М. Н. Римский-Корсаков. - Изд. 6-е, исправленное и дополненное. - Л. : Учпедгиз, 1956. - 694 с.

68. Зими́на О. А. Типология школьных экскурсий [Электрон. ресурс] / О. А. Зими́на // Политематический сетевой научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. - 2006. - № 21 (05), сентябрь. - Режим доступа : <http://ej.kubagro.ru/2006/05/pdf/28.pdf>

69. Зими́на О. А. Типология школьных экскурсий [Электрон. ресурс] / О. А. Зими́на // Политематический сетевой научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. - 2006. - № 21 (05), сентябрь. - Режим доступа : <http://ej.kubagro.ru/2006/05/pdf/28.pdf>

70. Откаленко М. П. Методика навчання початкового курсу фізичної географії / М. П. Откаленко. - К. : Радянська школа, 1963. - 169 с.

71. Семененко О. В. Навчальна екскурсія. Клопітно, але корисно! (Як підготувати та провести екскурсію в природу) / О. В. Семененко // Географія. - 2013. - № 9 (229). - С. 19-23.
- 72 Каргалова С. Ф. Методика преподавания географии / С. Ф. Каргалова, Т. С. Панфилова, В. Г. Эрдели. - Изд. 2-е дополненное и переработанное. - М. : Просвещение, 1966. - 320 с.
73. Даринский А. В. Методика преподавания географии : Учебное пособие для педагогических институтов / А. В. Даринский. - Издание 2-е исправленное и дополненное. - М.: Просвещение, 1966. - 392 с.
74. Оришко С.П. Виховні можливості туристсько-краєзнавчої діяльності. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія “Педагогіка, соціальна робота“. 2011. Випуск 20.С. 96-99.
75. Поліщук В. В.Т туристсько-краєзнавча діяльність дітей в навчальних закладах освіти Педагогічні науки випуск 122, 2014 ст 151-157
76. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм : підручник [Електронний ресурс] / М. П. Крачило. – Режим доступу:
http://buklib.net/index.php?option=com_jbook&catid=210
77. Рудницька Н. Ю. Використання вчителями краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі: історико-педагогічний аспект [Електронний ресурс]
78. Глобальний етичний кодекс туризму // Правове регулювання туристичної діяльності в Україні / за заг. ред. В. К. Федорченка; Ун-ттуризму, економіки і права. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 189 с.
79. Остапец-Свешников А. А. Педагогика и психология туристско-краеведческой деятельности учащихся / Александр Александрович Остапец-Свешников. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 94 с.

ДОДАТКИ

1. План конспект екскурсії в природі

Тема: екскурсія на пришкольну ділянку. Спостереження за осінніми змінами в живій і неживій природі

Мета:

- дати учням первинне поняття про явища природи, сезонні явища; провести спостереження за змінами в неживій природі;
- навчити учнів знаходити спільні та відмінні ознаки рослин восени порівняно з літом;
- продовжити формування понять «нежива природа», «жива природа»;
- вчити дітей спостерігати за поведінкою тварин;
- продовжити формувати вміння естетично сприймання природи навколо себе;
- формувати уявлення про екологічні зв'язки між об'єктами живої природи;
- виховувати у дітей дбайливе ставлення до природи.

Обладнання: екскурсійне відерце, морилка, фотоапарат, блокноти, олівці.

Рекомендації. Першу екскурсію в природу необхідно провести у вересні, обравши сонячний день. Учні ще добре пам'ятають про літню пору, що сприятиме проведенню бесіди на високому емоційному рівні.

Хід екскурсії:

- Сьогодні у нас незвичайний урок. Так, саме урок, хоча і на природі. Озирніться навколо! Яка пишність фарб нас оточує! Хочу висловити свої почуття словами Марії Хоросницької.
- Про яку пору пише поетеса?
- Назвіть слова, що підтверджують ваше припущення.
- Що таке явища природи? (Усі зміни, що відбуваються в природі)
- Що називається сезонними явищами? (Природні явища, що пов'язані зі зміною пір року)
- Назвіть усе те, що належить до природи. (Дерево, кущ, трава, ворона, собака, камінь, небо, сонце тощо)

Діти можуть називати об'єкти, зроблені руками людини (будинки, машина, водопровід), або називати рослини (береза, бузок, горець, кульбаба) Учитель дає можливість усім висловитися, а потім підбиває підсумок.

– Як багато ви назвали предметів, але ви забули, що природа не зроблена руками людини. Пропоную виправити помилки і назвати об'єкти природи. (Хмари, небо, сонце, рослини, тварини)

– Те, що ви назвали, можна розподілити на дві групи. Назвіть їх. (Нежива і жива природа)

– Я загадаю загадки, а ви, не називаючи відгадок, скажіть, про яку природу в них ідеться.

- Не звір, а виє. (Вітер)
- Йшов довгов'язий, та в землю зав'язнув. (Дощ)
- Без вогню горить. (Сонце)

Можливо, загадки здадуться простими, але дітям потрібно не лише знайти відповідь на них за певними ознаками, але і визначити, що це – живе або неживе, а учитель логічно розпочне бесіду про ознаки осені в неживій природі.

– Отже, в цих загадках згадується нежива природа – вітер, дощ, сонце.

– Підставте свої щічки до сонечка. Що ви відчуваєте? (Тепло)

– Згадайте, як ми відчували сонечко влітку? (Сонце світило дуже яскраво, тому було спекотно.)

– Яке положення займало сонце на небі влітку? (Воно було високе.)

– Як розташоване сьогодні? (Нижче, тому і гріє слабко.)

Хтось відкрив на небі душ,

Повно на землі калюж.

І на нас водиця ллється.

Як це явище зветься? (Дощ) – Що це? (Дощ)

– Два дні тому «небо продірявилось» і пройшов перший осінній дощ. Порівняйте за тривалістю і температурою літній і осінній дощі. (Восени він

довгий і не такий теплий. А влітку можна під дощем купатися, радіти прохолоді, яку він дає в спеку.)

– Подивіться на небо. Чому не видно сонця?

З небокраю, з-за діброви, Вийшли воли чорноброві: Принесли водиці дзбан, Полили і ліс, і лан. (Хмари)

– Що це? (Ми бачимо хмари.)

– Чи часто пливли хмари по літньому небу? (Ні, рідко.)

– Кого вони вам нагадують? (Поставлене запитання вимагає відповіді про об'єкти живої природи, що відповідають на питання хто?, проте діти зазвичай називають предмети, що вони бачать у цей момент. Учитель вислуховує відповіді, а потім уточнює ознаки живих об'єктів природи.)

– Про який об'єкт неживої природи ми ще не говорили? Послухайте підказку.

Летить коник, басує. Полям-долям пустує. Ніхто його не впіймає

І ніхто не загнуждає.

– Так, це вітер. Якщо він дме сильно, то дерева згинаються і навіть можуть зламатися. А коли дме на воду в річці, то вона рябить.

Тому його називають пустуном. (Під час відгадування загадок необхідно вимагати від дітей наводити ознаки, за якими вони знаходять відповіді.)

– Зробимо висновок. Які зміни відбуваються в неживій природі восени? (Сонце світить і гріє слабше, по небу часто плывуть хмари, посилюється вітер, часто дощить, стає прохолодніше.)

2. Інтелектуальна гра «Еврика» з теми «Атмосфера» (Мірошніченко С.В.)

Мета: узагальнити знання з теми «Атмосфера», удосконалювати практичні навички; розвивати логічне та наукове мислення; розвивати творчі здібності учнів, виховання самостійності та відповідальності.

Настане час, коли космонавти покинуть біля земні орбіти і відправляться в мандри по просторах Всесвіту. І вони будуть чекати на ту мить, коли в чорній безодні космосу почне сяяти голуба куля. Мабуть, вона виглядає дуже

красиво, якщо дивитися з далекого космосу. М'яко-сяюча голуба, яка оточена сяючою млою, що захищає нашу Землю від космосу, від шкідливого ультрафіолетового випромінювання і підтримує негасиме вогнище життя, є джерелом кисню. Легка на вигляд оболонка стає грізною перешкодою для пришельців із космічних далей. В ній безславно згорають «кам'яні гості» - метеори, проходять важкі випробування вогнем теплозахисні пристрої космічних кораблів.

Це атмосфера – повітряна оболонка Землі.

Сьогодні ми проведемо інтелектуальну гру «Еврика» і визначимо, хто краще знає тему «Атмосфера».

Жеребкування

В якому році вперше була зареєстрована найвища температура в Україні, яка становила + 42° С у затінку. (12 серпня у 2010 р.)

(хто найближче вгадає, отримує бонусний 1 бал і починає першим)

I. «Улюблена тема»

1. Атмосфера та її будова. 2. Температура повітря. 3. Атмосферний тиск. 4. Вітер. 5. Вологість повітря. Хмарність. 6. Опади. 7. Клімат

1. Атмосфера та її будова

- 1) Що називають атмосферою? (повітряна оболонка Землі).
- 2) Якого газу більше міститься в повітрі? (азоту)
- 3) Як називається нижній шар атмосфери? (тропосфера)
- 4) З чого складається повітря? (з газів, водяної пари, домішок)
- 5) Яку назву має другий поверх атмосфери? (стратосфера)
- 6) На якій висоті розташований озоновий шар? (від 15 до 35 км)
- 7) В яких шарах атмосфери виникають явища: полярні сніжва та магнітні бурі? (у верхніх шарах атмосфери)

2. Температура повітря

- 1) Яким приладом вимірюється температура повітря? (термометр)
- 2) Від чого залежить температура повітря? (від кута падіння сонячного проміння)

- 3) Коли на протязі дня найвища температура? (опівдні)
- 4) Як рахують середню добову температуру? (усі показники додають і ділять на кількість показників – знаходять середнє арифметичне число)
- 5) Що називають амплітудою коливання температури? (різниця між найвищим та найнижчим значеннями)
- 6) В яку пору року північна півкуля отримує найбільшу кількість тепла? (влітку)
- 7) Де знаходиться полюс холоду планети? (в Антарктиді на станції «Восток» зафіксовано найнижчу температуру - 91,2° С)

3. Атмосферний тиск

- 1) В яких одиницях вимірюється атмосферний тиск? (мм.рт.ст.)
- 2) Яким приладом вимірюється атмосферний тиск? (барометр, анероїд)
- 3) Як називають силу, що тисне на земну поверхню і всі предмети на ній? (атмосферний тиск)
- 4) Чому дорівнює нормальний атмосферний тиск? (760 мм рт. ст. на рівні моря на широті 45 °)
- 5) Як змінюється атмосферний тиск з висотою? (на кожні 100 м знижується на 10 мм рт. ст.)
- 6) Що впливає на атмосферний тиск? (Різне нагрівання поверхні землі)
- 7) Яка буде погода, якщо атмосферний тиск знижується? (ймовірно, що буде дощ)

4. Вітер

- 1) Яким приладом визначають напрям силу і швидкість вітру? (Флюгер)
- 2) В яких одиницях вимірюється сила вітру? (у балах)
- 3) Горизонтальний рух повітря з області високого тиску в область низького називається ... (вітром)
- 4) Легкий ледве відчутний вітерець на уз березі моря, що змінює свій напрямок двічі на день? (бриз)
- 5) Найсильніший вітер. (Ураган)
- 6) В якому напрямі дме денний бриз?

7) Який мусон приносить дощову погоду? (літній)

5. Вологість повітря. Хмарність

1) Назвіть процес переходу води з рідкого (твердого) стану в газоподібний. (випаровування)

2) В яких одиницях вимірюється відносна вологість? (%)

3) Як називається скупчення звислих у атмосфері дрібних крапель води або кристаликів льоду? (хмари)

4) Яким приладом вимірюється вологість? (гігрометром)

5) Назвіть види хмар (перисті, шаруваті, купчасті)

6) Як називається відношення фактичного вмісту водяної пари в повітрі до можливого при даній температурі виражене у відсотках? (відносна вологість)

7) Від чого залежить вологість повітря? (Від температури повітря)

6. Опади

1) Чим вимірюють товщину снігу? (сніговою рейкою)

2) Які опади випадають із хмар? (дощ, сніг, град, крупа)

3) Вода, що випадає з хмар чи безпосередньо з повітря у рідкому чи твердому стані називається ... (атмосферні опади)

4) Коли хмари складаються не з крапельок води, а з кристаликів льоду, то утворюється ... (сніг)

5) Крупинки снігу, вкриті кірочкою льоду. (град)

6) Опади, що виділяються з повітря. (туман, роса, іній)

7) Від чого залежить утворення упадів? (від коливання температури повітря і насиченості повітря вологою)

7. Клімат

1) багаторічний режим погоди у даній місцевості – це ... ? (клімат)

2) Що означає слово «клімат»? (в перекладі з грецької «Нахил»)

3) Для яких територій Землі характерний полярний день та полярна ніч? (на полюсах)

4) Скільки теплових поясів? (5)

5) Назвіть дату літнього сонцестояння (22 червня)

6) Які повітряні маси сухі та жаркі? (тропічні)

7) Який формується клімат на узбережжі материка, якщо поблизу проходить холодна течія? (пустельний)

За кожен тему можна отримати 7 балів. Якщо учень не допустить жодної помилки, то отримує бонусні 5 балів

II «Точка зору»

Обґрунтуйте власну точку зору з теми «Метеорологічні дослідження і прогнози: чи можна їм довіряти?!»

При оцінюванні враховується аргументація, красномовність, логічність викладу матеріалу. Оцінюється від 1 до 12 балів.

III. «Канікули»

Вам буде запропоновано три сюжети. Після кожного ви повинні написати, що це за місце. За першу відповідь – 3 бали, за другу правильну – 2 бали, за третю – 1. Всього можна отримати 6 балів.

1 сюжет. Цей материк є полюс вітряності. Швидкість вітру в деяких місцях може досягати 320 км /год.

2 сюжет. Це найсухіше місце на Землі. Навіть у самій спекотній пустелі світу йде більше дощів, ніж в Сухих долинах цього материка. Насправді, тут випадає близько 10 см опадів на рік.

3 сюжет. Колись (більше 40 млн. років тому) тут було так само спекотно, як в Каліфорнії. А зараз це найбільша територія суходолу, покритої льодом, де зосереджено 90 відсотків усього світового льоду.

IV. «Підказка»

Учень повинен пояснити товаришу терміни та поняття, написані на папері. За кожен правильну відповідь він отримує 1 бал.

I. Атмосфера

Кліматичний пояс. Опади. Мусони. Атмосферний тиск. Тропіки. Термометр
21 березня. Дощ. Гігрометр.

II. Полярна ніч

Пасати. Екватор. Відносна вологість. Клімат Амплітуда коливання температур. 22 червня. Хмарність. Туман. Абсолютна вологість.

III. Барометр

Хмари. Вітер. 22 грудня. Полярний день. Опадомір. Сонячна радіація. Повітряна маса. Антициклон. Бриз.

IV. Тропосфера

23 вересня. Сажа. Конденсація. Насичене повітря. Снігова рейка. Роса. Полярне коло. Циклон

V. «Практикум»

Максимальна кількість балів – 10.

Накресліть схему «Формування постійних вітрів»

VI. «Дуель»

В дуелі беруть участь гравці, які отримали найбільшу кількість балів. Вам буде запропоновано 10 питань. Відповідає той, хто першим підніме руку.

1. Як називається наука про погоду? (метеорологія).
2. Які причини виникнення вітру? (різниця атмосферного тиску).
3. Що означає вислів «повітря насичене»? (В повітрі міститься максимальна кількість водяної пари).
4. На якій висоті розташовані купчасті хмари? (2000 – 3000 м).
5. Що називається конденсацією? (процес перетворення водяної пари на крапельки води).
6. Які бувають види опадів за характером? (Зливові, обложні, мрячні).
7. Коли сонце буває в зеніті над екватором (21 березня та 23 вересня).
8. Який атмосферний тиск на висоті 100 м., коли біля поверхні землі він становить 745 мм рт. ст.? (735 мм. рт. ст).
9. Який тип клімату помірного кліматичного поясу характеризується теплою зимою та прохолодним літом? (морський).
10. Назвіть кліматотвірні чинники. (сонячна радіація, підстилаюча поверхня, атмосферна циркуляція).

Підведення підсумків. Нагородження переможців.